

AZƏRBAYCAN EA
MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTU

Nazif
Ələkbərli

MİKAYIL
RƏFİLİ
(həyatı və yaradıcılığı)

BAKI – “Qartal” - 1998

Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi
filologiya elmləri doktoru,
professor **V.M.Arzumanlı**

Ələkbərli N.

Mikayıl Rəfili (həyatı və yaradıcılığı).
Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 1998. səh. **100**

Kitabda görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas, şair və tərcüməçi Mikayıl Rəfilinin (1905-1958) zəngin, mübarizələrlə dolu ömür və yaradıcılıq yolundan bəhs edilir. Əsərdə M.Rəfilinin ədəbiyyatımız sahəsində xidmətləri konkret faktlar və arxiv materialları əsasında açılır, ilk dəfə olaraq onun elmi-ədəbi irsi monoqrafik planda araşdırılır.

Ə $\frac{4702080105}{044 - 98}$ Qrifli nəşr - 98

Az
© Ələkbərli N. 1998

ÇOXDAN GÖZLƏDİYİMİZ KİTAB

Tanınmış araşdırıcı və tənqidçi Nazif Ələkbərlinin görkəmli ədəbiyyatşünasımız **Mikayıl Rəfili** (1905-1958) haqqında mövcud kitabını çoxdan gözləyirdik. Bu qəbildən olan əsərlərə daha çox ehtiyac vardır. M.Rəfili ümumiyyətlə, Azərbaycan ictimai, ədəbi-mədəni fikrinin ən maraqlı nümayəndələrindən biridir. Çox təəssüf ki, onun barədə ədəbiyyatşünaslıq elmimiz az iş görmüşdür. Halbuki vaxtilə ədəbiyyat elmində yaradıcılarından olmuş M.Rəfili təkcə Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər İttifaqının çox yerlərində Azərbaycanı layiqincə təmsil edən qüdrətli elm adamı kimi tanınırdı. Və bu mənada onun geniş və vüsətli yaradıcılığı, elmi və ədəbi axtarışları doğrudan da geniş söz üçün böyük meydan açır.

Müəllif M.Rəfilinin bioqrafik həyat detallarını işıqlandırmaqla yanaşı, onun tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi, tərcüməçi kimi fəaliyyətini də işıqlandırır, bu vaxtadək unudulmuş ya diqqətdən kənar qalmış ədəbi axtarış və mübarizələrin obyektı olaraq çəkdiyi çəfaları və nailiyyətləri araşdırmağa cəhd göstərmişdir. Əslində, professor M.Rəfili haqqında bir kitab deyil, bir neçə kitab yazmaq olar.

M.Rəfilini təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən saymaq olar. Çünki o, çağdaş ədəbiyyatımızda sərbəst şeirin yaradıcılarından, özü də Nazim Həkim, Rəsul Rza və b. görkəmli söz ustaları tərəfindən etiraf və təqdir olunan nümayəndələrindən hesab olunur.

Nəhayət, o, Qərb və rus ədəbiyyatının dilimizə ən məhsuldar tərcüməçilərindən biri olmaqla yanaşı, tərcümə nəzəriyyəsinin də dərin və konseqvual səviyyədə izah və şərh edən alimlərimizdən biridir.

Bu məqamlara, habelə M.Rəfilinin öz müasirlərinə, eləcə də klassiklərə münasibətinə də əsərdə əhəmiyyətli yer verilmişdir. Bir cəhət xüsusən diqqəti cəlb edir ki, müəllif hələ 80-çi illərdə tədqiqat obyektı kimi seçdiyi M.Rəfilinin şəxsi arxivindən və b. arxiv materiallarından, dövrü mətbuatda yazılarından geniş istifadə etmiş, onun bir sıra naməlum əsərlərini üzə çıxarmış, bir alim, şəxsiyyət və sənətkar kimi obrazını canlandırma bilmişdir. Bu mənada “Mikayıl Rəfili” kitabı təkcə monoqrafiya deyil, həm də oxunaqlı elmi populyar bir əsərdir.

M.Rəfili irsi ilə yaxından tanış olduğuma baxmayaraq mən N.Ələkbərlinin kitabını görkəmli ədib haqqında yeni və ciddi araşdırma kimi qiymətləndirirəm. Təkcə M.Rəfili haqqında deyil, bir çox alimlərimiz və ədəbi şəxsiyyətlərimiz haqqında belə kitabların yazılması və nəşri çox vacibdir.

Kitabda ədibin yaradıcılığının əsas yönlərini əhatə edən oçerklər toplansa da bunlar bir-birinə daxilən bağlıdır və M.Rəfilinin 53 illik qısa ömrünün məhsuldar və mənalı mənzərəsini əhatəli bir şəkildə oxucuya çatdırılmasına kifayət edir.

Kitabın müəllifi ayrıca bir bölmə də öz əsərinə salmışdır. Bu M.Rəfilinin qardaşı məhrum memar Mövsüm, Rəfili haqqında oçerkdir ki, bütünlükdə, kitabın bölmələrinə heç də yad təsir bağışlamır. Belə bir fakt da məlum olur ki ədəbiyyatşünas M.Rəfili “Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında” kitabını məhz qardaşı Mövsümün xatirəsinə həsr edib, üstəlik ona şər də yazıb.

Kitabın sonunda M.Rəfilinin kitab və məqalələrindən ibarət geniş bibliografiyası, habelə onun haqqında yazılmış məqalələrin siyahısı verilir ki, bu da tədqiqatçılar üçün olduqca dəyərlidir.

Müasir dövrdə klassik irsimizə müraciət olunması, onun ən qiymətli cəhətlərinin qorunub saxlanması çoxvacib amillərdəndir. Təcrübə göstərir ki, bu istiqamətdə aparılan axtarışlara həmişə böyük ehtiyac olmuşdur. Məhz elə bu baxımdan N.Ələkbərlinin axtarışlarını və tapıntılarını təqdir etmək istərdim. Bu kitab eyni zamanda, inanıram ki, gənc araşdırıcılarımız üçün gələcək işlərində istiqamətverici mənbələrdən biri olacaqdır.

Şübhəsiz, vaxtilə sovet ədəbiyyat elmi tərəfindən şəksiz meyar və prinsip kimi qəbul olunmuş nəzəri və metodoloji mülahizələri bu gün ədəbi dəyər kimi qəbul edə bilmərik. Yaxşı ki, müəllif M.Rəfilinin fikir və düşüncələrinə tarixi baxımdan yanaşmış, sovet ədəbi-estetik fikri üçün səciyyəvi olan sapıntıları unutmamışdır.

M.Rəfili öz haqqını almamış, elmi və ədəbi irsi layiqincə qiymət-ləndirilməmiş alimlərimizdəndir. Onun irsinə, yenilik axtarışlarına, ədəbi-nəzəri təcrübələrinə təkrar-təkrar qayıtmağa ehtiyac var. Odur ki, M.Rəfili haqqındakı bu tədqiqatı ilk müjdə hesab etmək olar. Kitabda eyni zamanda mədəniyyətşünaslığımızın bir çox problemlərinə toxunulub.

Bütünlükdə N.Ələkbərlinin “Mikayıl Rəfili” monoqrafiyası müəllifin uzunmüddətli axtarışlarının nəticəsi olub ədəbiyyatsevərlərə, milli-ədəbi tariximizə layiqli töhfədir.

VAQIF ARZUMANLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor-

BORSUNLUDA BAHAR

Bahardır... Bahar bu yerlərə tez gəlir. Gənçə ətrafına, qədim Gənçə düzünə, Goran elinə bahar tez gəlir. Burada ağaclar tez çiçəkləyir, meyvələr də tez yetişir. Mayın əvvəlində artıq çiyələk qızarır.

Borsunlu Bakı-Tiflis yolu üstündə abad kənddir. Rəfililərin bir qismi burada məskunlaşıb, burada yaşayıb.

Mikayıl bu kənddə doğulub. bu kənddə ilk addımını atıb.

İlk yazılarını burada qələmə alıb. Sonralar öz kəndinə çox gəlib-gedib. Öz şəxsi məşinində çox gəlib-gedib bu yolları. Təbiətə, doğma yurda bağlı adam olub Rəfili. 1986-cı ildə onun tənqidçi rəqiblərindən biri deyəcəkdi: "Rəfilinin ən böyük faciəsi ondaydı ki, o milli gerçəklərə biganə idi".

...Onun ilk mətbu məqaləsi "Qərb mədəniyyəti" adlanırdı. Bu yazı "**Əfkari-mütəəllimin**"də çıxmışdı.

1919-cu ildə Gəncədə "Əfkari-mütəəllimin" adlı bir jurnal çıxmağa başladı. Həmin dərgini Aslan bəy Səfikürdski çıxarırdı. Bu jurnal tələbə və şagirdlər üçün buraxılırdı. On dörd yaşlı Mikayıl da öz tərcümələri, seçdiyi atalar sözləri və müdrik kəlamlarla bu məcmuədə iştirak etməyə başladı.

Borsunlu Gəncənin bir addımlığıydı. Gəncə əmək məktəbində oxuyan Mikayıl Gəncədə Əttarlar məhəlləsindəki evlərində və qohumları gildə olur, arabilir kəndlərinə gəlirdi. Atası hacı həsənin nəinki Borsunluda, Gəncəbasarın bir çox yerində və Şəmkirdə mal-mülkü vardı.

O, təbiətsiz, doğma mühətsiz dura bilmirdi. Qardaşı Möhsün (əsl adı Mövsüm idi), bacıları ilə bir yerdə olmaq onun üçün çox maraqlı idi. Anası həyat xanım da onsuz darıxırdı. Anasına bir yazı həsr edib Bakıya qəzetə göndərmişdi. **Bu yazı laqeyd qarşılanmadı. 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetinin redaksiya poçtunda Gəncədən Mikayıl Rəfizadəyə belə bir cavab verilmişdi:** "Həyatınız çox gözəldir. Lakin sosialist əqidəsincə yazılıb. Əgər istəyəydiniz "Qızıl Bayraq" qəzetinə ötürərdik".

“Həyat”ın hekayəmi və ya məqaləmi olduğunu bilmirik. Amma onu bilirik ki, Həyat Mikayılın anasının adı idi və ehtimal ki, həmin əsər də ona həsr olunub.

Mikayıl çox zəkali oğlan idi. Gecə-gündüz mütaliə edir, yazır-pozur, şəkil çəkir, musiqi alətlərində çalırdı. Evlərində mütərəqqi şeylərə - təhsilə, savada, dünyagörüşünə böyük fikir verirdilər. Qardaşı və bacıları sonralar hamı oxuyub ali təhsil aldılar. Əmisi qızı Ulduz rejissor oldu.

Borsunluda yayda isti olur. Gərək nar kollarının sərinliyində gizlənəsən. Ya da qocaman bir ağacın altında. Əsas məsələ odur ki, kənddən, doğma od-ocaqdan ləzzət alasan.

Sonralar qohum və yaxın dost olduğu Rəsul Rza bir neçə şerində və **“Qızıl gül olmayadı”** poemasında yazacaq və onun portretini cızacaq, xatirəsini yad edəcəkdi. Bu şerlərdən biri Mikayıl Rəfilinin təbiətə və kəndə münasibətini dolğun ifadə anlamından və yaradıcı taleyinin gərmişləri baxımından diqqətəlayiqdir. “Bəlkə də” şeri 1958-ci ildə M.Rəfilinin ölümündən bir qədər sonra yazılıb: Şərdə Mikayılın “dağ havası, sac yuxası” nisgili çox gözəl verilib. Bu nisgil M.Rəfilinin öz şerlərində də hiss olunur. Məsələn, anası həyat xanımına həsr etdiyi şərdən götürdüyümüz aşağıdakı misralar kənd üçün xiffət edən lirik qəhrəmanın xarakterini daha dəqiq aşkarlayır:

Başqa bir sevda gəlmiş mənim könlümə
Atlamışam iyirmi üç baharlıq ömrümə
Fəqəq o həyat
O doğulduğum yer
Yenə bilməm, neçin xoşdur qəlbimə...

20-ci illərin sonunda Moskvaya təhsilə gedən Mikayıl doğma kəndindən aralı düşmüşdü. Doğma kəndi üçün xiffət “Sərbəst nəzm” şerində çox aydın ifadə olunmuşdur.

Beş il var ki,
Mən görmədim
İydəsini
Kirli, güllü yaylığımıza
Topladığım
Xan çinarlı kəndimi.

...Lakin həyat hələ qabaqdaydı. Uğurlar və nailiyyətlər hələ irəliləyirdi.

Taleyin zərbələri də həmçinin. Hələ gənc Mikayıl yeni quruluşun diqtə elədiyi böyük şövqlə öz şer və məqalələrini yazırdı. Təhsil almaq istəyi onu gah bir instituta, gah digərinə atırdı. Əvvəlcə kənd təsərrüfat institutuna kirdi, sonra sənaye institutuna, daha sonra ADU-nun şərq fakültəsinə.

Amma qərar tuta bilmədi. Yenicə tanış olduğu Ruhulla Axundov ona Moskvaya getməyi məsləhət gördü. Özü də kömək elədi. O, 1927-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat və incəsənət fakültəsinə qəbul olundu.

...Getməzdən əvvəl o, “Maarif və mədəniyyət” jurnalında məsul katib işləyirdi. Bu vəzifəyə 1925-ci ildə, cəmi iyirmi yaşında çəkilməmişdi. Bu işdə də Ruhullanın böyük xidməti olmuşdur.

Əvvəla ona görə ki, Mikayıl yaşlılarından hər iki dili yaxşı bilməsi də, geniş mütaliəsi və dünyagörüşü ilə fərqlənirdi. İkincisi yaxşı qələmi vardı, ədəbiyyat və sənətin problemlərindən yaxşı baş çıxarırdı.

1921 -ci ildə Bakıya gəldikdən sonra xeyli adamla tanış olmuşdu. Bunlar əsasən ədəbiyyat və sənət xadimləri idi. Gənclərlə dostluq onu daha çox cəzb edirdi. Məmməd Ariflə, Süleyman Rüstəmlə, Əli Nazim və başqaları ilə yaxından tanış olmuşdu (sonralar Əli Nazimlə dostluğu pozuldu).

Məmməd Arifi jurnala işə götürən və onun ədəbiyyata daimi vəsiqə verən də Mikayıl Rəfili oldu. Məmməd Arif o günləri sonradan “Keçmiş səhifələrdən” adlı yazıda xatırlayacaqdı. Və Tolstoy küçəsindəki Mikayılın kirayədə qaldığı evi, ilk tanışlıqlarını, sərbəst şer axtarışlarını, onun “Prometey” imzasını xatırlayacaqdı.

Mikayıl o vaxtlar doğrudan da Prometey ehtirası ilə alışıb yanır, faydalı işlər görməyə çalışırdı.

1929-cü ildə o, Aleksandr Tuqanova Mokvadan göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: “Budur, universitet kitabxanasında oturub düşünürəm; bizim yeganə və türk-tatar respublikalarında ən yaxşı bədii teatrımız üçün mən nə etməliyəm və nədənsə fikrim qırsaqqız kimi bir nöqtədə dayanır, “Albalı bağı”nı və “Zirehli qatar”ı çevirmək lazımdır. Hər ikisində də hadisələrin baş verdiyi məkanı Azərbaycana köçürmək lazımdır, elə bir şey yaratmaq lazımdır ki, həm yüksək bədiiyyəti ilə seçilsin, həm də eyni zamanda bizim tamaşaçılara anlaşılıq olsun.

Mənə elə gəlir ki, bu fikir həyata keçirilə bilər və ictimai də-

yəri var. Bütün tələbini fasiləsiz zəhmətə vermək istəyirsən, işləmək və nə isə yaxşı, xeyirli iş görmək üçün əllərim giçisir”.

Bu sətirlər gənc Rəfilinin ovqatından, yaradıcı nikbinliyindən və ümumən sənətə bağlılığından xəbər verir, O, sonrakı illərdə də fasiləsiz yaradıcılıqla, tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın problemlərini tədqiq elədi.

Bu şəxsiyyətin mədəniyyətimizə gətirdiyi yeniliyi, onun bütün xidmətlərini sadalamaq çətindir. Elə bioqrafiyası da maraqlıdır. Bakıda mətbuatda (“Maarif və mədəniyyət”, “Bakinski raboçi” çalışıb, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda kafedra müdiri, BDU-da, İncəsənət institutunda və Xarici dillər institutunda professor olub, bir müddət Moskvaya gedib. MDU-nun Ədəbiyyat və incəsənət fakültəsini bitirib. Moskvada Kremlə Azərbaycan qanun mətnlərinin redaktoru olub; “Azərnəşr”də bədii kitablar redaktə edib. Jurnalist, müəllim, tərcüməçi, mühazirəçi,... bu siyahını uzatmaq olar. Natiqliyi adlandırdı. - Hər iki dildə səlis və sərbəst nitqi vardı. Rəssamlıqdan, musiqidən yaxşı baş çıxaran, pianoda çalan, şəkil çəkən, filateliya ilə məşğul olan alimin heç texnikaya həvəsini demirik. Texnikanın nailiyyətlərindən həyatda istifadə edən professor mahir sürücü idi və ölümündən bir az əvvəl təzə “Volqa” maşını almışdı. Lakin bu maşını sürmək ona qismət olmadı. Bakıda televiziya verilişləri hələ başlanmamış Moskva-dan televizor alıb gətirmişdi.

Mikayıl Borsunluda 1905-ci ilin aprelində doğulmuşdu. Bilmirdi ki, elə doğulduğu gündəcə, elə bahar ayında öləcək. Amma ömür yaşanmaqdaydı və o, yaradıcılığın sehri dumanına qoşulub Prometey tipli qəhrəman kimi öz əsərlərini yaradırdı.

PROMETAY YOLU

Mikayıl Rəfil 20-30-cu illərdə müxtəlif imzalarla çıxış etmişdir. Rəfilinin “Dünya paralanırkən” adlı ilk şeri “R-li” imzası ilə dərc olunmuşdu. Bu imzaları o, əsasən ədəbi məqalələrində işlətdiyi üçün biz ancaq bu yazılar haqqında danışmaq istəyirik. M.Rəfil Prometey imzasından başqa M., M.R.-li, M.-63-R-30, Həsənoğlu, Gülən adam və s. imzalarla çıxış etmişdir.

Prometey imzası artıq bu zaman tanınır. Bu imzanı Məmməd Arifin “Keçmiş səhifələrdən” adlı xatirə-yazısından yəqinləş-

dirmək olur. “Prometey” əsasən “Maarif və mədəniyyət” **jurnalında çıxış edirdi**. Yazıları janr müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. **Bu sırada Taqor haqqında yazı, “Nəvai” məqalələr məcmuəsi haqqında reseenziya, A.Serafimoviçin “Qız quşu” kitabının tərcüməsi barədə məqalə, R.Şovelonun “Fanatizm qurbanı” kitabı haqqında reseenziya, “ Şərq qadını” və “Maarif işçisi” jurnalları haqqında icmallar və s. yazılar var.** Lakin o başqa qəzet- jurnallarda da bu adla çıxış edib. Prometey “Yeni yol” qəzetində "Arşın mal alan" operettası haqqında reseenziyasında yazırdı: “Şərq sənətini Qərbə tanıdan və onu təmsil edən şübhəsiz Azərbaycandır. Bu gün azərbaycanlılar olmasaydı, qərblilər Şərq musiqisini öyrənmək üçün çox çətinlik çəkəcəklərdi...

Müasir Azərbaycan operasını yazacaq adamlar da Avropada təhsil görmüş hacibəylilər olacaqdır. Buna “Arşın mal alan” operettası bir sübut, hacibəylinin şəxsiyyəti də canlı bir ümiddir”.

Ədəbiyyat cəmiyyətinin buraxdığı “Nəvai” məcmuəsi haqqında reseenziya M.Rəfilinin ilk tənqidi yazılarından biridir. Bu məcmuəyə məlum olduğu kimi İ.Hikmətin, B.Çobanzadənin və M.İbrahiminin məqalələri daxil edilmişdi. Ədəbiyyatşünas bu müəlliflərin Nəvai haqqında dəyərli məlumat verdiklərini, lakin onu bir ədibdən çox dilçi kimi təqdim etdiklərini göstərirdi. Məqalə müəllifinin kitabçaya verdiyi qiymət də diqqəti cəlb edir: “Kitabça mündəricat cəhətdən ədəbiyyat tarixilə maraqlanan şəxslər üçün pək mənfəətlidir “.

M.Rəfili rus və Azərbaycan dillərində yazırdı. Onun rus dilində yazdığı məqalələr “Na rubeje Vostoka”, “Literaturnoye Zakavkazye”, “Udarnik”, “Çitatel i pisatel”, “Sovetskoye iskusstvo”, “Literaturnaya qazeta” **və s. kimi qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur.** 1930-cu ildə ədib hələ Moskva Dövlət Universitetində təhsil almaqla yanaşı ədəbi mətbuatda fəal çıxış edirdi. M.Arif öz məqaləsində xatırlayır: “Biz onun jurnala (“İnqilab və mədəniyyət”ə - N.Ə) göndərdiyi şer və məqalələri vaxtılı-vaxtında dərc edirdik. Mikayılın maddi vəziyyəti o zaman yaxşı deyildi, onu müntəzəm qonorarla təmin etmək lazım gəlirdi”.

Universiteti bitirib Bakıya qayıtdıqdan sonra, o, “Bakinski raboçi” qəzetində şöbə müdirinin müavini işləyirdi. onunla yanaşı Qlikşteyn, Qurviç və b. çalışırdılar. Mikayıl eyni zamanda dissertasiya üzərində işləyirdi. “Türk qərbciləri” mövzusunda elmi

iş götürmüşdü, Bir müddət SSRİ Elmlər Akademiyası rus ədəbiyyatı institutunun elmi işçisi olmuş, Moskva ədəbi mühiti ilə tanışlıq əldə etmişdi. Yeri gəlmişkən təsdiq etmək olar ki, 1926-cı ildən “Maarif və mədəniyyət” (sonra da “İnqilab və mədəniyyət”) jurnalında müxtəlif imzalarla çap olunmuş bir çox kiçik yazıların müəllifi də M.Rəfilidir. Azərbaycan teatrı 1930-cu ilin yayında Moskvada qastrol tamaşaları vermişdir. Görünür “M” imzası ilə çap edilmiş “Türk bədii teatrosu Moskvada” məqaləsi də bu münasibətlə ona sifariş edilmişdir.

Tənqidçinin imzalarından biri “H-93” adlanırdı. Bu imza altında ədəbiyyatşünas bir çox yazılarını çap etdirmişdir.

Bizcə, o, “H-93” imzasını V.hüqonun “93-cü il” əsərinin təsiri altında götürmüşdür. Məlum olduğu kimi hüqo yaradıcılığı Azərbaycan alimini çox maraqlandırır. O, V.hüqonun bir sıra əsərlərini (“Səfillər”, “Paris Notrdam kilsəsi”, “Gülən adam” və s.) tərcümə etmiş. fransız ədəbinin yaradıcılığı haqqında məqalələr (“Romantizm və hüqo”, “Fransa xalqının böyük yazıçısı”, “Viktor hüqo”) yazmışdır.

M.Rəfilinin yaradıcılığında yenə hüqo ilə bağlı olan “Gülən adam” imzasının da öz tarixçəsi var. Bu imza onu sərbəst şerin fəal təbliğçisi kimi tanıtmışdı, “Gülən adam” imzası ilə çıxmış “Sərbəst şer haqqında ilk söz” məqaləsində Rəfil bu şerin ədəbiyyatımızda məramını və xarakterini, oynadığı və oynayacağı rolu aydınlaşdırmağa çalışır, sərbəst şeri mədəni, müasir ədəbiyyat kimi təqdim edirdi. M.Rəfil yazırdı: **“Biz, yeni bir şer, hər hansı formal şərtlərdən uzaq və sərbəst, yalnız sənətkarın duyduğu, anlağı və mədəni səviyyəsinə tabe olan bir şer vücuda gətiririk və gətirəcəyik”.**

“Gülən adam” imzası ilə “Pəncərə” kitabına daxil edilmiş “Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqaləsi də sərbəst şerin ədəbiyyatımızdakı qayğılarından bəhs edirdi. Ümumiyyətlə, “Gülən adam” sərbəst şerin carçısı kimi özü də bu şerin maraqlı nümunələrini yaradırdı. M.Arifin dediyi kimi “onun şerləri deklarasiya xarakterində deyildi, əksinə çox səmimi, dəruni etiraflar idi. Bu etiraflara inanmamaq olmazdı. Şair Rəfil irəli baxırdı, sabaha inanırdı: o, sabahı bu gün quranlardan biri idi”.

Amma Mikayıl öz poetik rolunu axıracan inkişaf etdirə bilmədi. Şəxsiyyətə pərəstişin mənhus illəri, sərbəst şerin düşmənləri buna mane oldular.

1937-ci ilin mayın 10-da “Ədəbiyyat qəzeti”ndə M.Rəfilin və Q.Stroqonov haqqında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qərarı çap edildi. T.Stroqonovdan söhbət demək olar ki, getmirdi. Mətləb Mikayıl Rəfilinin Yazıçılar İttifaqından qovulması idi. Məlumatda ona hər cür iftiralara yağdırılır, o “sovet yazıçıları sırasına soxulmuş bir adam”, “ictimai mənsubiyyətə yabancı”, “əksinqilabi bir təşkilatın üzvü” kimi qaralar yaxılırdı.

Qərarda deyilirdi: “M.Rəfilinin atası məşhur mülkədar hacı Həsən Gəncə üsyanında Sovet hökuməti əleyhinə çıxmış, inqilabçı fəhlələri qətl etmək kimi alçaq cinayətdə bulunmuşdur”. Bu vaxtlar belə ittihamların arxasında cəza məşininin həmlələri dayanırdı.

30-cu illərin tuthatutunda belə ittiham ölümə bərabərdir. Artıq bu zaman Mikayılın qəlbən yaxın olduğu R.Axundov, Ə.Kərimov, M.Quliyev və b. “xalq düşmanı” adı ilə tutulmuşdular. Vaxtilə “Əfkari-mütəəllimin”də çap olunmuş yazılarını qurdalayırdılar. Əslində bu dövrün ittihamları başdan-baş qurama və saxta ittihamlardan ibarət idi. Sözü gedən məlumatda M.Rəfilin haqqında deyilirdi: “O bütün yaradıcılığında əksinqilabi millətçilik və pan-türkizm təbliğ etmişdir. M.Rəfilin Azərbaycan sovet poeziyasına formalizm kimi qorxulu və yabancı bir cərəyan gətirmişdir. O hər zaman Azərbaycan xalq şerinə qarşı çıxmışdır.” və s. i. a.

1937-ci il aprelin 5-də Mikayılın yazdığı “İftira” şeri bu böhtanlara Prometeyin daxili etirazı idi. Şer sabahkı günə nikbinliklə doludur:

*Sükutun sonu varsa, ümidin sonu yoxdur
Bir ümid ki, parladı dərin bir eşqdən
Sönəmər. Yalan və iftira, məkr, şeytanət
İnsan çürüntüsü ilə məşq edən
İnsanlar heç zaman ümid ilə yanan
Bir təmiz qəlbi
Yenəmər!
Nə qəm, gerçə bütün dostlar ağ olsa
Gerçə yolçular barmaqla səni göstərsələr
Gerçə insan çirkəbi ağ sinəyə dağ olsa
Toxta, varsa qəlbində yeni günə inam
Ümid sonsuz və iftira qısırdır inan!*

Doğrudur, bu ilin cəza dalğasına Mikayıl deyil, onun qardaşı

Rəfi düşdü. Lakin cəza məşinının təqiblərindən heç kim sığorta olunmamışdı.

1944-cü il martın 20-sində Sovet Ordusunun zəfərlər qazandığı bir vaxtda Tbilisi Dövlət Universitetinin elmi şurasında Bakıdan gəlmiş gənc alim doktorluq dissertasiyası müdafiə edirdi. Elmi şuraya universitetin rektoru akademik A. Canelidze sədrlik edirdi. Rəsmi opponetlər akademik N.Nuqsubidze, akademik K.Kekelidze, əməkdar elm xadimi Melikset bəy idi. Mövzusu “Qədim dövrdən XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatı əsas problemlər” adlanan dissertasiyanın müəllifi tribunaya qalxdı, təmiz rus dilində, heç bir qeydə-filana baxmadan elmi iş barədə danışmağa başladı. Hamı diqqətlə qulaq asırdı.

800 səhifəlik elmi iş doğrudan da maraqlı idi və birinci növbədə yeniliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Sonra söz opponetə verildi. **Ş.Nutsubidze çıxışında dedi:** “Müəllif öz qarşısında fəvqəladə bir vəzifə qoymuşdur. Doğrudur, o həmişə inandıra bilmir, lakin onun nail olduğu şeylər Azərbaycan ədəbiyyatına düzgün nəzərin yaradılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin aşqar xidməti də elə bundadır”.

Ş.Nutsubidze burada elmi şəkildə qoyulmuş Azərbaycan renessansı problemini təqdir etdi və müəllifin çoxlu məsələlər qaldırdığını vurğuladı. O biri opponetlərin də rəyləri müsbət idi. Elmi Şuraya azərbaycanlı alimlərdən heydər Hüseynovun və Məmməd Arifin, Mirzə İbrahimovun, habelə A. Makovelskinin rəyləri də təqdim edilmişdi.

Elmi şurada iştirak edənlər M.Rəfilini öz elmi işini ləyaqətlə müdafiə etdiyi üçün alqışladılar.

Bu müdafiə Azərbaycan filologiyası sahəsində ilk doktorluq müdafiəsi idi. Lakin M.Rəfilinin bədxahları bu işin Ali Attestasiya Komissiyasında təsdiqini iki il ləngitdilər. Yazılan çoxlu imzasız məktublar da öz işini gördü. Alimin müraciət etmədiyi yer qalmadı (arxivində hətta İ.V.Stalinə məktubun nüsxəsi saxlanır). Bir sıra yazıçılar və alimlər (o cümlədən M.Şaginyan) M.Rəfiliyə kömək etməyə çalışdılar. Bəzisi əksinə mane oldular (Y.E.Bertels).

Nəhayət,1946-cı ildə AAK M.Rəfilini Moskvaya çağırdı. O, AAK-ın üvləri qarşısında öz işini bir daha, daha parlaq şəkildə müdafiə etdi. Komissiyanın üzvləri bir daha əmin oldular ki, onların qarşısındakı geniş erudisiyalı, öz tədqiq predmetini ətraflı bilən alimdir. O, doktorluq diplomunu alıb Bakıya yollandı.

Lakin Bakıda onu yeni sürpriz gözləyirdi.

Bu dəfə onu elm xətti ilə yox, Yazıçılar İttifaqı yolu ilə bədnam etməyə çalışdılar. M.Rəfilini Azərbaycan Jİ plenumunda həmişəki kimi tənqidi çıxış etdi və buna görə də Jİ-nin Rəyasət heyəti “Yazıçı Mikayıl Rəfilini haqqında” 8 oktyabr 1946-cı il qərarında M.Rəfilini pislədi və ona sonunçu dəfə xəbərdarlıq etdi. **Qərarda deyilirdi:** *“M.Rəfilini heç bir elmi-nəzəri əsası olmayan, sadə boşboğazlıq və demoqoqiya ilə ibarət bu çıxışı ilə plenumun qarşısına qoyduğu böyük və tarixi məsələlərin həllinə bir nərc-mərçlik və iğtişaş salmaq məqsədi güdmüşdür. O, öz şəxsi mənafeyindən, bu və ya digər yazıçıya ədavət nissindən çıxaraq məniyyət etibarilə bu gündü Azərbaycan sovet ədəbiyyatının böyük nailiyyətlərini inkar etməyə cəhd göstərmişdir”.*

Xatırladıq ki, bu zaman 1946-cı il gedirdi və ÜİK (b)P MK-nın “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında indi çox bədnam görünən qərarı təzə çap olunmuşdu.¹ M.Rəfilinə qarşı cəza məsələsini işə salmaq üçün bu ictimai donos kifayət idi. 1948-ci ildə Azərbaycan ziyalılarından bir qrupu həbs olunmuşdu.

Ona qarşı təqiblər davam edirdi. Doktorluq dissertasiyasını kitab şəklində çap etdirə bilmədi. Azərbaycan teatrının tarixini yazmaq fikrinə düşdü. Xeyli işlədi də. Başqa çoxlu planları da vardı. Axundov haqqında kitabını “Gərəkəmlilərin həyatı” seriyasından çap etdirmək niyyətində idi. “Molodaya qvardiya” nəşriyyatına müraciət etmişdi. Hələ yazışma gedirdi, nəşriyyat öz qərarını qəti bildirməmişdi.

...Artıq həm də Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun şöbə müdiri vəzifəsində çalışırdı. Lakin fitnə-fəsad aparatı yenə öz işindəydi. 1952-ci ildə baş vermiş hadisə onu tamam bezikdirdi. Onun məsələsini institutun elmi şurasına qoydular.

Artıq bütün rəqiblər bir cəbhədə birləşmişdilər. Köməyinə güvəndiyi yeganə adam şuraya gəlməmişdi. Sadəcə böyük alyansa qarşı çıxmağı özünə rəva bilməmişdi. O çox ehtiyatlı və uzaqgörəndi, əvvəlcədən işini bilməmişdi.

Şuranın iclası oktyabrın ilk günlərindən birində başladı. Az-çox ümid bəslədiyi o şair də rəqib cəbhənin dediyini təkrar etdi. Heç bir şübhə yeri qalmadı. Şura yekdilliklə onu institutdan

¹ Sov. İKP MK 1988-ii ildə bu qərarı səhv qərar kimi ləğv etməyə məcbur olmuşdu.

kənar etdi. Şura iclasının “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunmuş icmalında M.Rəfilinin çıxışı verilməmişdi.

Sonralar həmin şuranın katibi (M.Rəfilinin rəqiblərindən biri) bu sətirələrin müəllifinə şuranın haqlı olduğunu deyəcəkdi. K.Talıbzadə “Sanətkarın şəxsiyyəti” kitabında 1953-cü ilin yazında Şüvələndə olmuş belə bir epizodu təsvir edəcəkdi: “...Bu hadisələrdən sonra M.Rəfili öz opponentləri ilə küsü saxlayırdı, özünü incik kimi aparırdı. Bu işə ədəbi həyatda həmişə normal vəziyyət görmək istəyən S.Vurğunu daxilən razı sala bilməzdi. Odur ki, S.Vurğun gəlib süfrə başında oturan kimi (M.Hüseyn onu və K.Talıbzadəni qonaq dəvət edibmiş - N.Ə.) bir an adəti üzrə fikrə getdi, nə işə xatırlayıb yüngülcə gülümsündü, gözləri bir az da qıyıldı, üzünü Mehdiyə tutub dedi:

— Mehdi, deyəsən, axı Mikayılın bağı lap bu aradadır, sənə qonşudur? M.Hüseyn Səmədin fikrini anlayıb gülümsədi:

— Lap bu yaxındadır.

— Onda gəlsənə çağırırdısan, çox “döyülüb”, bir az könlünü alağ, ürəyimiz açılısın.

— Ayə, gəlməz. Bu vurhavurdan sonra deyirsən ki...

— Gələr, Rəfilidə şair ürəyi var, kin saxlayan deyil, bir də ki, desələr ki, Səməd səni çağırır, bilirəm ki, gələr... M.Hüseyn sürücünü M.Rəfilinin dalınca göndərdi. Heç beş dəqiqə keçməmişdi ki, bağı aşağı tərəfindən Rəfilinin ayaqyalın, axsaya-axsaya gəldiyini gördük. Səməd bir əlini yerə dayayıb, məğrur görkəm aldı. M.Hüseyn razılıq hissilə Səmədə baxdı. Aydın hiss olunurdu ki, hər ikisi bu gəlişdən çox məmnundur.

Mikayıl Rəfili yaxınlaşıb hamı ilə görüşdü, mənə də əlini uzadanda ürəyimdə bir rahatlıq hiss etdim. Müəllimim tənqidlərdən sonra mənimlə də küsü saxlayırdı. Səmədin yanında əyləşmək istədi, əvvəlcə çox çətinlik çəkdi, bir neçə dəfə səmtini dəyişdi, zor-güç, bir ayağını uzadıb oturdu. Səməd ilk sözünü adəti üzrə zarafatla başladı:

— Dvoryan balası, öyrəş, öyrəş, yeri gələndə proletariat kimi yerə bardaş qurmağı da bacarmağ lazımdır.

Tezliklə səhbət qızıqıdı. Səməd Rəfilinin şərfinə dediyi tostda onun mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız üçün lazımlı bir alim kimi səciyyələndirdi. Natiqliyini xüsusi qeyd etdi.”

...Bir cəhəti qeyd etməyi lazım bilirəm ki, elmi şuranın o qərarından sonra Rəfili üç il heç nə yazmadı (daha doğrusu heç nə çap

etdirmədi). Bir il sonra 1953-cü ildə sevimli qardaşı Mövsüm vəfat elədi. O, Mövsümə bütün ürək sirlərini etibar edirdi, onunla dərd-sərini bölə bilirdi, odur ki, Mövsümün ölümü ona böyük zərbə oldu.

Doğrudur, onun dostları çox olmuşdu. N.Hikmətlə, Məmməd Ariflə, S.Rüstəmlə, H.Nəzərlə ilə, S.Rəhmanla, Ə.Məmmədخانlı ilə, Rəsul Rzayla, C.Cəfərovla və b. ilə yaxından ülfət bağlamışdı. Cəfər ona Tiflisdən səmimi məktublar yazırdı (yaşıl mürəkkəblə yazılmış bu məktublar M.Rəfilinin arxivində saxlanılır). **M.Rəfilinin ölümündən sonra onun 60 illik yubileyində etdiyi bir çıxışında C.Cəfərov deyəcəkdə:**

“O, şöhrətli mədəniyyət xadimlərimizdən biri idi: olsun ki, müəyyən mənada heç kəs onunla müqayisə oluna bilməz. M.Rəfilə son dərəcə istedadlı, bilikli və maraqlı şəxsiyyət idi, onun çox mühüm üstünlükləri, həm də özünə məxsus ziddiyyətləri var idi, xarakter və görüş ziddiyyətləri ki, bu ziddiyyətlər onu narahat bir təbiət, enişli-yoxuşlu, ağır yol keçən bir alim kimi tanıtmışdı”.

1956-cı il. Bu şəxsiyyətə pərəstiş buzunun sınması ilə əlamətdardır. Bu, M.Rəfilinin yaradıcılığına səmərəli təsir göstərdi. Onun N.Nərimanov haqqında kitabçası çap olundu. Lakin o, Nərimanov uğrunda 40-50-ci illərdə də mübarizə aparmışdı. Budur, stenoqramlardan birində sədr M.İbrahimov onu tələsdirir, sözünü kəsir, o isə belə deyir:

“Mən sözümü qurtarıram, lakin mənim həyatım hələ qurtarmayıb. Mən işləmək istəyirəm və işləyəcəyəm... Çıxışımı qurtararkən demək istəyirəm ki, düşmən ünsürlər bizə böyük ziyan vurmuşlar. Onlar öz çirkli əlləri ilə Nərimanov irsinə çirkab atmışlar. Bu irsdə ciddi qüsurlar olsada, bütövlükdə Nərimanov bir inqilabçı, bir sənətkar olub. Nərimanov haqqında həqiqəti yada salmaq vaxtı deyilmi?..”

Belə ehtirash çıxışlar az olmurdu.

Elə hallar olurdu ki, M.Rəfilidən xilas olmağa çalışır, onu hər vasitə ilə Bakıdan uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. M.-nin dostları onun doktorluq müdafiəsinin baş tutması üçün elmi şura üzvü Rəfilinin ezamiyyətə göndərilməsini təşkil etmişdilər. M. onun yerlisidi, lakin bütün cəbhələrə xidmət edirdi. Yaxud Ə.-nin doktorluq dissertasiyasına M.Rəfilə ona görə irad tutmuşdu ki, müəllif tədqiqatında elə hey atasından danışdı.

1958-ci ilin aprelinə çox az qalırdı. M.Rəfilinin M.F.Axund-

zadə haqqında monoqrafiyası çapdan çıxmışdı. Həmin mövzuda digər kitab “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından “Molodaya qvardiya” nəşriyyatının planındaydı. **Elə bil ürəyinə nə isə dammışdı.** “Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında” və “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” **kitabları da mətbəədə yığılırdı.**

Fioletov küçəsindəki əzəmətli bina öz tarixi varlığı ilə mürgü vururdu. Dördüncü mərtəbədəki mənzildə, görkəmli ədəbiyyatşünasın kabinetində makina hələ çıqqıldayırdı. Qohumu İskəndər gəlib sonunçu dəfə onun şəklini çəkəcəkdi (şekli çəkmə anında ağrıdan gözlərini yumacaq, buna görə də göz qapaqları örtülmüş olacaqdı). Bu binada ondan, Prometey ruhlu ədibdən əvvəl əvvəl Vurğun yaşamışdı. M.Rəfilinin aprelin 27-də dəfnində minlərlə adam iştirak etdi. Bunların əksəriyyəti onun dərs demiş olduğu tələbələri idi.

BİR KİÇİK DƏRDİM OLMASAYDI QƏLBİMDƏ...

*Tarix aldatamaz öz göz yaş ilə
Keçmişin yıldızlı min göz-qaş ilə
Köhnə Mikanı min illik yaş ilə
Gələcək xatirinə gömməli oldum.*

M.Rəfilinin “**havalı şer**”indən

33-cü ilin “Bakinski raboçi” qəzetinin may nomrələrini vərəqləyirdim. 27 may sayında belə bir məlumat diqqətimi cəlb elədm:

“Şair Rəfilinin gecəsi.

Mayın 24-də Maarif evində türk şairi Rəfilinin yaradıcılığına həsr olunmuş gecə keçirilmişdir. Gecənin təşkili Azərbaycanın yazıçı ictimaiyyətinin ilk cəhdi olub rus oxucularının geniş kütlələrini müasir türk ədəbiyyatı ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Bu mənada Rəfilinin şer gecəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gecəni açan Məhdi Hüseyn yoldaş ən görkəmli türk şairlərindən olan Rəfilinin yaradıcılığı haqda qısaca danışıbmışdır. M.Rəfili ana dilində bir sıra şerlərini (“Qırmızı durna”, “Pəncərə”, “Lenin”, “Qızıl Hindistan” şerləri və “Sevastopol” po-

semasını) oxumuşdur. Bundan sonra şerhlərin müzakirəsi başlanmışdır. Rəfilinin şerh gecəsi Bakıda türk şair və nasirlərinin çıxışlarının bütöv silsiləsinin başlanğıcı olacaq.”

20-30-cu illərdə Mikayıl Rəfilidən daha çox şair kimi danışdılar.

Şair Rəfilikin keçdiyi poetik yolun öz keşməkeşləri, sarsıntıları, çətinlikləri az olmayıb. 1930-cu ildə yazdığı bir şərdən anlaşılır ki, o, poeziyanın təsadüfi ünvan kimi seçməyib:

***Bir küçük dərdim olmasaydı qalbində
Kim bilir, bəlkə açmazdım nəç pənçərəyi
Şair olmaq yalnız çaşmaq deyil nədi...***

“Şair ola bilərdin, professor oldun” - bu fikir görkəmli şair və sülh uğrunda mübariz Nazim Həkimtin dostu Mikayıl Rəfilinin ölümünə həsr etdiyi ağının məqamlarından biridir. Doğrudur, sonralar o, ədəbiyyatımızda şair kimi təsdiq olunmadı, bəlkə də buna səbəb 37-ci illərin ab-havası oldu. Amma görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas, pedaqoq M.Rəfilinin poeziya sahəsində xidməti tarixi faktdır. O, Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin ilk yaradıcılarından biridir. Yaradıcılığa “Dünya paralanırkən” şeri (1926) ilə başlamış Rəfil 1936-cı ildə dördüncü kitabını (“Durna”-ni) çap etdirmişdi. Onun ilk sərbəst şeirləri isə 1925-1926-cı illərdə yazılmışdı.

Rəfilinin ilk şeirləri dövrün ruhunu, sosializm qurucusunun yeni ovqatını əks etdirirdi. Bu şeirlərdə yeni həyatın, yeni gerçəkliyin doğuluşu çox güclü idi.

***Ford olsun arabamız,
Yoxalsın xarabamız...***

Doğrudur, ilk şeirləri eyni səviyyədə deyildi. Poetik təcrübə bu sətirlərə yenidən yol tapırdı. İlhamdan doğan və lirik hisslərlə sanki uyuşmayan kələ-kötür ifadə tərzini hələ qulaqlara yad gəlirdi. Lakin bu cür kələ-kötürlü təkcə onda deyil, bu dövrdə hətta hecə yazan bir çox gənc şairlərdə də duyulurdu. Təsadüfi deyil ki, Rəsul Rza M.Rəfilini poeziyasını “şerimiz arıdılmamış budağı” adlandırır. Tənqidçi Cabbar Əfəndizadə “Aprel və ədəbiyyat” adlı məqaləsində (1930) M.Rəfilini “Azərbaycan ədəbiyyatının ən orijinal hadisələrindən biri” kimi töqdim edirdi. **C.Əfəndizadə**

yazırdı: “Yəni obrazlar, yeni sözlər və nəhayət Azərbaycan ədəbiyyatına tanış olmayan yeni mövzular ilə ortaya çıxan Rəfilin ruhilə və talantının nəvilə də yenidir”. 20-ci illərdə gənc poeziyaya vulqar sosioloji meyillər də mənfi təsir göstərmişdi.

Eyni zamanda demək lazımdır ki, sərbəst şeir bu zamanlar poeziyamızda təzə-təzə yaranırdı, forma ilə məzmun arasında ahəngdarlıq bu parçalarda layiqincə gözlənilmirdi. Sərbəst şeirlərin forma axtarırları davam edirdi.

M.Rəfilinin ilk şeir kitabı – “Pəncərə”dəki şeirlər mübariz, qurucu ahəngi ilə seçilir, müəllifin özünəməxsus poetik nəfəsini, seçilən, həmkarlarından fərqlənən səsinə aydın nəzərə çarpdırırdı. “Tarixin amansız bir qanunu var” şeirində şair “çarpışmaqda şirinlik, Yaşamaqda dərinlik” görürdü.

“Pəncərə”dəki şeirlərin çoxu Moskvada yazılmışdı. Odur ki, şairin əsas mövzusu şəhər həyatının ritmlərini tərənnüm etmək, onun yeni dirçəlişin mərkəzi kimi görmək idi.

“Pəncərə” kitabı “bu günün od ürəkli kommunist gənclərinə” həsr olunmuşdu. **1929-cu il iyulun 18-də Bakıda yazılmış “Pəncərə” şeirini kitabın prelyudiyası saymaq olar:**

**Bir koridor
açılmış ağ
pəncərədən,
Fikrim bir sap kimi ilişmişdir
parıldayan bir xəncərə
Önümdəki böyük şəhər
Bir pəncərə...**

Akademik Məmməd Arif “Keçmiş səhifələrdən” adlı xatirə - yazısında şair Rəfilinin poetik dəst xəttini belə xatırlayır: “*Rəfilin ruhən şair idi, onun deməyə sözü vardı, bir şair kimi, xüsusilə yaradıcılığının ilk dövründə hər şeydən əvvəl əz səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edirdi*”.

Doğrudan da Rəfilinin şeirlərindəki səmimiyyət öz təbiiliyi və açıqlığı ilə ona rəğbət qazandırır, oxucunun dərhal qəlbinə yol tapır, onu təsirlənməyə və düşünməyə məcbur edirdi. M.Rəfilinin Moskvada yazdığı “Həyat və ölüm” şeiri fəlsəfi yaşantının, dərin lirik təəssüratın ifadəsi idi. Bu şeirdə müəllif daha çox məcazların dili ilə danışır, əhvalını ifadə etmək üçün yeni, işlənməmiş deyimlər axtarırdı.

Axşam, yenə axşam...
Bu yasəmən türküsü dinlətdirən axşam
Dərdim Bayronun dərdidir bəlkə
Mən qovğadan qaçmadım,
qaçmam.

Lakin özünəməxsus “Bayronizmə” baxmayaraq Rəfilə yeni dövrün nikbinliyini təqdir etməklə həyat nəşəsini təsdiq və tərənnüm obyektinə seçmişdi. Tezliklə Bayronun dərdi ilə yüklənmiş ovqatdan xilas olan müəllif nikbinliyə nəgmə qoşur, ölümü rədd edirdi.

Əlbəttə, M.Rəfilinin şer yaradıcılığı formalizm deyildi. 1930-cu ildə şair İsmayıl Katib haqqında məqaləsində o yazırdı ki, **“yazıçının silahı qüvvətli bir şəkil və sağlam bir məfkurədir”**.

Poeziyaya “Dünya paralanırkən” şeri ilə gəlmiş şair Rəfilə beş kitabın müəllifidir. (“Pesni o qorodax” A.Tarkovskinin tərcüməsində çapdan çıxmışdı). O, 1936-cı ildən sonra şer kitabı çap elətdirmədi. 40-cı illərdə bir neçə müşavirədə oxuduğu şerlər (o cümlədən “Mingəçevir”) tənqid olundu. Lakin o, şerin daşını atmadı.

Bir qədər geriyyə qayıdaq. Sərbəst şerin ilk qaranquşları, ilk əyani-estetik təcrübələri M.Rəfiliyə məxsus idi. Sərbəst şerçilərin ilk ədəbi manifestini də o yazmışdı (“Maarif işçisi”, 1929, N 1). “Sərbəst şer haqqında ilk söz” məqaləsi “Pəncərə” kitabına son sözlə (“Gülən adam” imzası ilə yazmışdı) birlikdə ədəbi aləmdə geniş rezonans doğurdu və hücumlara məruz qaldı. Başqa bir Mikayıl (Rzaquluzadə) ona cavab yazdı. “Sərbəst şer haqqında ikinci söz” adlı bu yazıya qərribə bir epigraf seçilmişdi: **“Yerində sayanlar irəli yüyürənlərdən çox gurultu qoparırlar”**. Əslində “Mimre” imzalı bu müəllifin əsas məqsədi Rəfilinin sərbəst şer təcrübəsinin təftiş etməkdir.

“Sərbəst şer haqqında ilk sözü” çəsarətlə ədəbiyyatımızda bu şerin manifesti adlandırmaq olar. Məqalədə sərbəst şerin məqsədinin “...meşşan və qeyri-insani münasibətlərdə əqli, öxlaqi bir inqilab yaratmaq” və “müştərək şer yaratmaq”, “yeni ədəbiyyatı aramaq” və s. kimi vəzifələrdən ibarət olduğu qeyd edilirdi. **M.Rəfilə yazırdı:** “Biziyeni bir şer, hər hansı formal şərtlərdən uzaq və sərbəst, yalnız sənətkarın duyduğu, anlağı və mədəni səviyyəsinə tabe bir şer vücuduna gətiririk və gətirəcəyik”.

Sərbəst şeirin inqilabi keyfiyyətilə seçildiyini mülahizə edən ədib bu şeirin mühüm xüsusiyyətini şəhər motivində görürdü. M.Rəfili öz poetik yaradıcılığında qısa bir müddətdə Bakı, Leningrad, Sevastopol və s. şəhərlər haqqında nəğmələr yaratdı. Bu şəhərlərdə o, inqilabın həşəmət və dinamikasını görürdü. Qeyd etdiyimiz əlamət tənqiddən də həssas nəzərindən yayınmamışdı. Tənqidçi M.Quliyev “Yeni cücutilər” məqaləsində yazırdı. “Mikayıl Rəfilidə şəhər və kənd şəhərə and və sədaqət, kənd həyatının ib-tidai şərtlərinə qarşı, “arxalığ”a qarşı ehtirashı protestdir”.

Kəndli ədəbiyyatı haqqında alovlu məqalələr yazan, özümlü yaradıcılıq yolu ilə fərqlənən H.K.Sanlı, İsmayıl Katib kimi şairləri tənqid və təbliğ edən M.Rəfilinin “poetik kənd” təsəvvürü təkcə “arxalığa qarşı protest” şəklində olmayıb. İstər şəhərdə, istər kənddə yeni həyatın, mübarizənin lirik-ictimai təsdiqi bədii nikbinliyin bir yolu ydu.

**Nəş ədir yaşamaq,
Nəş ədir həyat.
Şərəf sənə ey ölməyən kainat
Alqış sənin ölümə çarpışan nəğməli türkünə
Bir gün gələcək ölümü soxacaq bəşər torpaq
kürkünə.**

Xatırladırıq ki, M.Rəfilinin bu şeiri ədəbi həyatda böyük rezonans doğurmuş, S.Vurğun, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli kimi şairlərin poetik etirazı ilə qarşılanmışdı. **S.Vurğun M.Rəfiliyə məktubunda yazırdı:**

**Sevindin,
Nəş ələndin,
Axdın...
Axdın...
Həyata hər şeyə nəşədən baxdın...
Fəqət dostum!
Söyləyirik biz,
Bu gündən sonradır mübarizəmiz
Yalandır həyatı nəşədə duymaq
Yalandır həyata nəşədən uymaq!**

S.Rüstəmin “Fahişə” adlı bir şeiri də M.Rəfili ilə polemika üzərində qurulmuşdu.

**Yüyürürsən asta-asta
Kimlər etmiş səni xasta?!**

**Mən də Bayron kimi axsaq,
Dözə bilməm fəraqına
Gəl bir kömürnat bağına,
Gəl dərdini danış bana,
Göz yaşların tanış bana!**

Bu qəbilli poetik mükəllimələr ədəbi mühiti siyasət meydanına çevirmək istəyənlər üçün olduqca əlverişli idi. Sonralar M.Rəfilini formalizmdən və konstruktivizmdə təqsirləndirən C.Xəndan, M.Cəfər kimi tənqidçilər onun əsərlərində Nitsşenin, hauzenş-teynin təsirini axtarırdılar. Rəfili şer kitablarında da şəhər mövzusu ilə kifayətlənmir, kəndin yeniləşməsi, onun şəhərlə bərabərləşməsi uğrunda çıxış edirdi. O özünü şəhər şairi saysa da fikrən özünü həmişə kəndlə hiss edir, “şəhərin daşlarına aşiq bir torağay” olsa da “söyüdləri”, “sulu dəyirmanı” unutmurdu, çünki bilirdi ki, “ağacından qopan yarpaq tez saralar”. “Qaşqa kəlçə” poeması tamam başqa mövzuya - kəndin yeniləşməsinə ünvanlanmışdı. **Qaşqa kəlçə** kəndin rəmzi olmasa da, köhnəni, hələ yeniləşməyə məruz qalmamış arxaik mənəvi-iqtisadi münasibətləri əks etdirirdi. Qaşqa kəlçə müəllifin işlətdiyi bədii vasitə idi.

M.Rəfilinin şair-vətəndaş kimi narahatçılığı onun bütün şerlərində duyulur. Bu narahatlıq bəzən genişlənilib dünya haqqında narahatlıqla əvəz olunur, milli azadlıq mübarizəsi edən xalqların halına həssaslıq kimi meydana çıxırdı. Hindistan azadlığa çıxmazdan 20 il əvvəl onun xilas yürüşünü, fədakar çıxışlarını, istiqlalıyyət əzmini poeziyaya gətirmişdi.

Məsələn, “Son bahar” şerində müəllifin poetik duyğuları tərəvətli və təzədir. Bu duyğular yeni ovqatla, yeni həyəcanla köklənib.

**Mənim də qəlbimin axmamış qanı var,
Yaşamaq istəyən bir həyacanı var.**

“Ayrılıq” şerində isə insanın təyinatı məsələsinə toxunur.

**İnsan açarsa,
Yarım kilo çörək yeyar,
İnsan bacarsa
Ölümü də ölər...**

Mikayıl Müşfiq və Mikayıl Rəfili. İki Mikayıl. Onların iş yaradıcılıq birliyi də olub, rəqabəti də. M.Y.Lermontovun “Qafqaz” şerini birgə tərcümə ediblər. Poetik fikir rəqabətləri də olub. **“Sevastopol” poemasında M.Rəfili yazmışdı:**

**Nə bu gündən
Nə yarından
Nə tarixdən ayırıyam
Qızaran üfüqlərin mən ilk şairiyəm.**

M.Müşfiq isə ona sərbəst vəzndə yazdığı şerdə belə cavab vermişdi:

**Qızaran ulduzların şairi
Hanı sənin 400 sənə
dönə-dönə
Yaşayacaq dastanın?
Gəl çəkmə özünü yuxarı
O düha qartalının qanadları
Bu gün belə çırpınır –
Qaralan qaşlarda
Dağlarda, daşlarda.**

Ədəbiyyatşünas M.Rəfilinin şair Müşfiqə peşəkar münasibətinə gəlincə belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, M.Rəfili Müşfiqin “Daş qartal” şerində güclü simvolikanı sezsə də bu simvolikanı axıracan müəyyənləşdirməmiş yaxud müəyyənləşdirmək istəməmişdir. (Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil, 1930).

Onun 50-ci illərin ortalarında qələmə aldığı ədəbi qeydlərdə şair Müşfiqə münasibəti daha ciddi və yetkindir.

20-30-cu illərin bəzi ədəbi mübahisələri Azərbaycan poeziyasında sərbəst şerin yaşayıb yaşamaması uğrunda gedirdi. M.Rəfili tək-cə sərbəst şerin nümunələrini yaratmır, onun nəzəriyyəsi ilə də məşğul olurdu.

Tənqidçi Əli Nazim 1934-cü ildə çap etdirdiyi “Proletar diktaturası dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində Rəfilinin yaradıcılığı haqqında yazırdı: **“Bu günkü halda, şair və tənqidçi olan Rəfili bilxassə son zamanlarda realizmə doğru böyük bir addım atmış, sosializm**

quruçuluğunun konkret məsələlərini, qəhrəmanlarını təsvir etməklə öz yaradıcılığında yeni və bütün əvvəlliklərindən sağlam dövrə girmişdir”.

Əli Nazim Rəfilinin poeziyasının sərbəst şerə meyliyini, bədii ifadə vasitələrinin mürəkkəbliyini, dilin zənginliyini qeyd etməklə yanaşı sentimentallığı, dilin çətinliyini ona irad tuturdu. M.Rəfilinin Ə.Nazimlə şəxsi münaqişədə olduğunu xatırlasaq yuxarıdakı mülahizə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Köhnəni uçuran, yenini quran şair” - M.Rəfilinin ilk poetik məcmuəsi haqqında tərifli resenziyalardan biri belə adlanırdı. Çox maraqlıdır ki, həmin məqalənin müəllifi Mehdi Hüseyn sonralar M.Rəfilini intensiv töqibçilərdən biri oldu, ona formalizmdən tutmuş “vahid axın” nəzəriyyəsinədək bir çox “günahlarda” təqsirləndirdi.

M.Rəfilinin küyə gedərək yazdığı şerlər də olub. Bu tipli şerlərdə daxili əminlik və inam özünü bildirsə də bunlarda hələ siyasi kampaniyaların təsiri duyulmaqda idi. Şairin 30-cu ildə çap etdirdiyi poetik nümunələrdən biri – “Son dərviş” şeri M.Ə.Rəsulzadəyə həsr olunmuşdur. Digər şerində isə şair ən gərgin təbəddülatlarını ifadə edirdi:

**Bəzən əyilir başım yerə
Alnıma nöqtə qoymaq
üçün uzanır barmaq...
Tənqidçilər mənə düşmən və mürtəcə
Burjua və masqah
Bir müsəvat əsgəri
Deyə-deyə yordular məni.
Ancaq yenə uzananda alim tapançaya
Baltalayır sol əlim əlimi
Və hər zaman dirçəlib yenidən
Təkrar olunur bir misra türkülərimdən:
Bu gün sevməsələr də, yarın sevrələr məni.**

M.Rəfilə poeziyası da onun ədəbi-nəzəri irsi kimi sabah seviləcək məziyyətlərə malikdir. Özü də bunlar arasında çox sıx əlaqə var.

Anar “Xoşbəxt adam” öçerkində Rəfilinin məqalələrinə onun şairliyinin təsirini göstərərək yazır: “Doğma Azərbaycan dilindəki yazılarında da (söhbət rus dilində yazdığı məqalə və kitablardan gedir - N.Ə.) Rəfilə üslub ustası idi, parlaq təhkiyə sahibi idi. Onun sırf elmi yazılarında da poetik qələm, şairlik damarı duyulur. Bəlgə ona görə ki, şairlik yalnız sənət deyil, həm də təbiətdir. İnsan təbiətidir. Xislətində şairlik olan adam hansı sahədə çalışarsa, bu fitri vergini gizlədə bilmir”.

Bu fitri vergi Rəfiliyə də verilmişdi. Bunu, akademik M.Arifin yuxarıda gətirdiyimiz fikrindən də görürük. Poeziyada Rəfilinin yolu asan və bixətli olmasa da o qəlbən şerə daim bağlı idi. “Gecə və küçə” şerində dediyi “Dolaşmaq adətimdir sərsəri kimi” misrası ilə o şair qəlbinin bir yerdə qərar tutmadığını, “münəvvərlik qabığının verdiyi əzabı” poetik şüurun vasitələri ilə əyaniləşdirə bilirdi.

“Qəlbimdə bir hüzn var: yazıqlıq hüznü” deyən şair orijinal bənzətmələrin, poetik metaforaların diliylə danışırdı. “Dəmir saçlarla oynayan torpaq daraq”, “Tramvayın tellərində dara çəkilən axşam”, “Sərxoş bir qorxu”, “Ağ dişlərilə sabahı gəmirən bir köçə” və s. kimi poetik obrazlar M.Rəfilinin şair ilhamını özünə-məxsus tapıntılarıdır. Yaxud “Lenin” şerində o yazırdı:

**Şerim sərbəst, fikrim fəzalar qədər dibsiz
Öpdüyüm gündüzlərin göy sünbül gözü dərin bir dəniz.**

M.Rəfili lirik şerlərdən əlavə poema, mənzum ötüdlərə də müraciət edir, müəyyən obyektiv poetik panoramını yaratmağa cəhd göstərirdi. Leninqrad, Sevastopol haqqında belə lirik dastanlar onun tərəfindən ilhamla yaradılmışdı. Sevastopolun tarixi simasını, eləcə də müasir görünüşünü qələmə alan şair lövhə yaradırdı.

“Sevastopol” kino-poeması təkcə Sevastopulu tərənnüm etmirdi. Bu əsər şairin dövrü haqqında, onu düşündürən təbiətin, həyatın konkret anı barədə lirik düşüncələrdən ibarət idi.

Bir neçə il bundan əvvəl yazıçı H.Abbaszaadənin “Portret cizgiləri” silsiləsindən M.Rəfili haqqında “İşıqlı təfəkkür” adlı bir yazısını oxumuşdum. Yazıda müəllif M.Rəfilinin özü haqqında nə vaxtsa dediyi bir fikri xatırlayır: “Təbiət məni şair yaratmışdı, tale məni alim elədi...”

Lakin tale onu poeziyadan tamam-kamal ayıra bilmədi.

M.Rəfilinin bütün şer kitabları latın əlifbası ilə 30-cu illərdə çıxmışdır. Özünü bütünlüklə elmi tədqiqatlara, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılmasına, pedoqoji işə həsr etsə də o, poeziyanın, ilkinliyin, təbiətin vurğunuydu.

**Ömrün budağından üzöldükcə yarpaqlar
Qollarım qucaqlayır çinar ağacını
Sevgidən, gülüsdən boşaldıqca parklar**

**Dalınca baxıram mən arabacının
Zənn etmə burda bir dərın mənə var.
Məndən ayrılan hər ilin xurcunu
Doludur zəhmətlə
İnsanlar
Şad olur verdikə
köhnə borcunu.**

Rəfilinin yaradıcı ömrünə daxil olan illərin xurcunu həmişə dolu olmuşdur. Şerlərlə, aktual, gərəkli əsərlərlə dolu olmuşdur. Ömrünün sonunadək şair poetik yaradıcılıqdan ayrılmırdı. Onun ən yaxşı şerləri insan ömrünə xitabən yazılıb. Bu şerlər ömür haqqında kədərli, həm də nikbin balladadır. Şair ömrün ötəriliyini, onun əbədi mənasını düşündükə “təsəllisiz yaşamağı bacaran insan kimi” (N.hikmət), əbədi və əzəli həqiqətləri idrak edən bir söz ustası kimi çıxış eləyir. Ömür motivi “heraklit şairinə” də, qardaşı Möhsünün ölümünə həsr etdiyi şerlərdə də güclüdür.

Bu gün Rəfil şerini gərəkli edən xüsusiyyət nədir? Fikir və ifadə orijinallığı. O, təkcə tənqidçi-ədəbiyatşünas və alim kimi yox, şair kimi də ədəbiyyatımızın cərgəsində addımlayır. Çünki, Rəfilinin şerləri təkcə poeziyamızın keçdiyi bir mərhələ deyil. Məmməd Arifin dediyi kimi **“...buradakı ürəkəçliyi, fikir müstəqilliyi, hüzn və kədər buludları arasından parıldayan nikbinlik, həyat və mübarizə eşqi, yeniliyə, yüksəlişə qızgın bir meyl, formadakı cəsarətli sərbəstlik, eşidilməmiş bakir məcazlar, təşbehlər... bütün bunlar Rəfilinin poeziyasını əsil poeziya sferasına daxil edir”**.

Bir şerində o yazırdı:

**Ömrüm nadincə cocuq kimi dincəlmək bilməz
Alnımın tarlasında fikrin kətanları bir çox izlər
buraxmış olsa da
Yürüməmək düşməz yada...**

Bir alim kimi də, bir şair kimi də o, yalnız irəli getməyi üstün sayırdı. Qabağa yüyürdü. Lap nadincə cocuq kimi.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TARİXÇİSİ KİMİ

20-30-cu illərdə ədəbiyyatın öz problemləri ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılması da böyük önəm daşıyırdı. Azərbaycanın ədəbi irsini tənqidi surətdə nəzərdən keçirərək toplamaq və ədəbi tarix məcmuəsinə çevirmək və nəşr etmək çox mühüm vəzifə kimi qarşıda dururdu. Bu iş asan deyildi və kollektiv işgüzarlıq, birgə həmrəylik və ciddi hazırlıq tələb edirdi. Görünür, uzun müddət klassik irsə münasibətin ziddiyətli olması da bu işə maneçilik törətmişdir.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılması üçün ilk təşəbbüslər ilk dəfə Abdulla Sur, F.Köçərli, S.Mümtaz, Y.Vəzir, İ.Hikmət və b. tərəfindən edilmişdi. Əlbəttə, bu təşəbbüslər əsaslı qüsurlardan azad deyildi və bunların bəziləri daha çox müntəxabat xarakteri daşıyırdılar. Elmilik, xüsusən analitik təhlil, bədii faktlara diqqətli münasibət, tarixi dövrləşdirmə bu əsərlərdə lazımi səviyyədə deyildi və ya tamamilə yox idi. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları bu məsələnin zəruriliyini dönə-dönə öz məqalələrində qeyd edirdilər. Lakin əməli hərəkətə gəldikdə bu iş çox zəif gedirdi və çox vacib və məsul iş girişmək istəyən tapılmırdı. Bu dövrdə nəinki ədəbiyyat tarixi, hətta Azərbaycanın qədim tarixi yaradılmamışdı. Bu çatışmamazlığı hələ sovet yazıçılarının birinci qurultayındakı çıxışında M.K.Ələkbərli də göstərmişdi: “Vəziyyət onunla mürəkkəbləşir ki, bu vaxta qədər ümumiyyətlə Azərbaycan tarixi olmadığı kimi qədim Azərbaycan ədəbiyyatının da elmi bir tarixi yoxdur”. M.Rəfili “Literaturnaya qazeta”nın səhifələrində çıxış edərək (1935) bu problemin vacibliyindən bəhs edir, ədəbiyyatşünaslığın tarixini mümkün qədər tezliklə meydana çıxarmağı günün tələblərindən biri sayırdı.

M.Rəfili həmin məqalədə yazıçıların sinfi müəyyənliyi məsələsinə toxunur, M.F.Axundzadəni “müstəmləkə ticarət burjuaziyasının ideoloqu” adlandıranları kəskin tənqid edirdi.

Başqa bir məqaləsində o yazırdı: **“Bir neçə ay bundan əvvəl L.Klimoviç adlı bir məruzəçi “Molla Nəsrəddin”**

kimi böyük bir Azərbaycan ədibini burjua millətçisi, “Ölülər”i isə əksinqilabi əsər adı ilə damğaladığı halda onun bu hərəkətini heç bir yazıcı layiqincə dəf etmədi”¹.

Yeri gəldikcə demək lazımdır ki, yazıçıların sinfi müəyyənliyi xüsusilə 20-30-cu illərdə sinfi mübarizənin kəskin dövrlərində ittiham amili olmuş, bir çox sənətkarlarımızın əsassız tənqid və təqib olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu fikir müəyyən dərəcədə M.Rəfiliyə də aid edilə bilər.

M.Rəfili hələ 1923-cü ildə 18 yaşında ikən şair Gəncəli İsfəndiyar (Ziya) haqqında məqaləsini çap etdirmişdi. Ədəbiyyat tariximizlə o bir qədər sonra “Maarif və mədəniyyət” jurnalında məsul katib işlədiyi vaxt daha əməli və səmərəli məşğul olmağa başlamışdı. Bu zaman jurnal ədəbiyyatımızın keçmişi məsələlərinə də toxunur, böyük ədib və sənətkarlar haqqında ara-sıra söz açırdı. Məmməd Arifin xatirələrindən bilirik ki, jurnalda Nəcəf bəy Vəzirovun ölümü münasibətilə nekroloqun müəllifi M.Rəfilidir. Nekroloqda deyilirdi: **“Nəcəfbəy Vəzirov öldü... qəlbimizə iti bir ox kimi işləyən böyük yaşla hələ təzə müəllim xəyalı qarşısında diz çökərək, o ixtiyar ədibə qarşı hər bir sənət sevicisinin mütləq bəslədiyi dərin məhəbbət və böyük bir hörmətlə başlarımızı əyəlim”**.

Yüksək bədii təsirə və emosionallığa malik nekroloq bu sözlərlə qurtarırdı: **“Söz gəncliyindir!”¹**

Ümumən, M.Rəfilinin yaradıcılığını şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: 1919-1934, 1934-53, 1953-38. Birinci dövr onun tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi axtarış, saflaşma dövrüdür. Şair kimi poetik axtarışları da bu dövrə aiddir. Yaradıcılığının bu ilk dövründə Rəfili yenini qeyd etməyə: qavramağa, təhlil etməyə daha çox qüvvə sərf edir.

M.Rəfili yaradıcılığının ikinci dövründə artıq o, milli ədəbi irslə, ədəbiyyat tariximizlə dərinlən maraqlanmağa və məşğul olmağa başlayır. Ədəbi keçmiş artıq ədəbiyyatşünasın daimi diqqət mərkəzinə keçir və elmi tədqiqatların yaranması üçün əsaslı zəmin olur.

¹ M.Rəfili, Axundovun bəzi tənqidçiləri haqqında, Ədəbiyyat qəzeti, 1938, 1 avqust.

Ədibin yaradıcılığının son dövrü də diqqətəlayiqdir. O, ədəbi irsin tədqiqi ilə yanaşı elmi-nəzəri məsələlərlə də məşğul olur, dərsliklərin yazılmasında fəal iştirak edir. O bir qədər əvvəl yazdığı əsərlər üzərinə qaydır, onların daha mükəmməl nəşrini hazırlayır. Lakin məhsuldarlıq onun yaradıcılığının bütün dövrlərinə xasdır.

M.Rəfili tarixi-ədəbi prosesi faktlar yığını kimi götürmüş, həqiqi elmi prizmadan keçirməyi tələb edirdi. Onun fikrincə tarixi-ədəbi prosesin ideya-estetik dərkə ədəbiyyat tarixinin, bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığın inkişafı üçün zəmin yaradacaqdır. Ədəbiyyat tarixini yaratmaq məsələlərini ümumiləşdirən bir yazısında Rəfili bu problemin bir çox tərəflərinə toxunurdu: “1300 ildən artıq ədəbiyyat tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının bu böyük və qiymətdə tayı-bərabəri olmayan bu irsi yekunlaşdıracaq, onun mürəkkəb, canlı dialektik prosesini şüurdan keçirəcək, mənimsəyəcək bir elmə ehtiyac var”.

Əlbəttə, bu sahədə artıq görülmüş işlərdən də yan keçmək olmaz. Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin irsi, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi Nəvvab” əsərləri ədəbiyyat tariximizdə mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, təəssüf ki, mənhus şəxsiyyətə pərəstiş dalğası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının sıralarını seyrletdi. H.Zeynalli, Ə.Nazim, Ə.Abid, B.Çobanzadə, S.Mümtaz, V.Xululu, Ə.Müznib və b. ədəbiyyatşünaslar günahsız olaraq məhv edildilər. Odur ki, ədəbiyyat tarixini yaratmaq işinin sonrakı mərhələsi M.Rəfilinin, F.Qasımzadənin, M.Arifin, Ə.Səidzadənin, H.Araslının və b.-nin öhdəsinə düşdü.

M.Rəfili XIX əsri Avropanın ədəbiyyat elmimizə təsiri dövrü hesab edir, ədəbiyyatımızın təzkirəçilikdən azad olmasını M.F.Axundzadənin adı ilə bağlayırdı. İnqilabdan əvvəlki ədəbiyyatşünaslığın vəziyyətindən danışarkən ədib xalqın ədəbi keçmişinin lazımı səviyyədə öyrənilməməsini, metodoloji acizlik, dayazlıq və iqtidarsızlıqla fərqləndiyini, əsas janr olan təzkirələrin ədəbiyyatşünaslıq xarakteri deyil, müntəxəbat xarakteri ilə seçildiyini göstərirdi. 1937-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından xaric edilmiş M.Rəfili müşavirələrin birində “burjua millətçisi” F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixindən istifadə etməkdə günahlandırılırdı.

Ədəbiyyat tarixi yazmaq üçün birinci növbədə ədəbiyyat tarixinin

ayrı-ayrı mərhələlərinin tədqiqi, ədəbi şəxsiyyətlər haqqında monumental əsərlər lazım idi ki, bunsuz həmin tarixi yaratmaq mümkün olmazdı. “Ədəbiyyat tarixi asanlıqla yaranmaz. Adətən bu tarixi ciddi elmi monoqrafiyalar, tədqiqatlar qabaqlamalıdır”- M.Rəfilinin “Azərbaycan ədəbiyyat elminin yüksəlişi” adlı məqaləsində belə deyilirdi.

Ədəbiyyatşünas özü də belə monoqrafiyalar yazmağa çəsarətlə girişirdi.

Arxivindəki əsərlərdən və sənədlərdən məlum olur ki, alimin ən böyük arzularından biri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmaq və çap etdirmək imiş. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, onun doktorluq dissertasiyası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid ilk doktorluq işidir. M.Rəfilinin bu dissertasiyasının əlyazması üzrə təkmilləşmə işi aparmış, onu ikicildlik “tarix” kimi çap etdirmək fikrində olmuşsa da bu niyyəti həyata keçirə bilməmişdi.

Ədəbiyyatşünasın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə axtarışlarını 30-cu illərin ortalarından başlayaraq silsilə məqalələr və monoqrafiyalar səciyyələndirir.

Hələ 20-ci illərin sonunda rus dilində qələmə aldığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerkləri” 30-cu illərin sonu və 40-cı illərdə jurnal silsiləsi kimi artıq məqsədyönlü bir fəaliyyətə çevrilmişdi. Axundov və Nizami monoqrafiyalarından sonra 1941 - ci ildə “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı (XVI əsrədək) kitabını nəşr etdirdi və öz “ədəbi tarix” tezislərini doktorluq dissertasiyasında (1941) konsepsiya şəklində qoymağa müvəffəq oldu.

Bundan əlavə o, yazdığı çoxsaylı məqalələrdə, resenziyalarda və icmallarda, eləcə də auditoriya qarşısında çıxışlarında ədəbi klassika haqqında təsəvvürlərini sistemləşdirməyə çalışmış, özünü ədəbiyyat tarixçisi kimi təsdiq edə bilməmişdi. Təkcə Moskvada çıxmış bir neçə “Azərbaycan poeziyası antologiyası”na ön sözü M.Rəfilinin yazmışdır. Lakin ədəbi dairələrdə “kosmopolit” kimi tanıdığı M.Rəfilinə qarşı, onun ədəbi-estetik, ədəbi-tarixi platformasına qarşı müntəzəm hücumlar təşkil olunurdu. M. Hüseyn. C. Xəndan, S. Rəhimov, Ə. Ağayev, K. Talıbzadə və b. belə hücumlarda xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər.

1951-ci ildə Cəfər Xəndan (hacıyev) Bakı Dövlət Universitetinin rektoru təyin olundu. Onun ilk tədbirlərindən biri M.Rəfilinin neytrallaşdırmaq olmuşdu. Bu məqsədlə o, Moskvaya Ali Attestasiya Komissiyasına müraciət edib M.Rəfilinin dissertasiyasını tələb etmişdi. (Guya AAK-la bağlı M.Rəfilinin qayğıları az olmuşdu) Cəfər Xəndanın Respublika Ədəbiyyat və İncəsənət arxivin-

də saxlanan fondunda (ar. 400, siy 2, sax v. 45) belə bir sənəd var. AAK-dan 29 mart 1952-ci ildə universitetin rektoru C.X.Hacıyevə göndərilib.

“Sizin 27 noyabr 1951-ci il 205 №-li məktubunuza cavab olaraq M.H.Rəfilinin “Qədim dövrdən indiki çağlardanak Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi qerkləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını Sizə göndərir və dissertasiyanı sizin rəyinizlə birgə 10 mart 1952-ci ilədək qayıtmağınızı xahiş edirik. Dissertasiyanı tez göndərə bilmədik, çünki Lenin kitabxanası onu bizə yalnız bu ilin mart ayında vermişdir.

AAK-ın elmi katibi, professor, doktor İ.Qorşkov”

1952-ci il M.Rəfiliyə güclü hücumlar təşkil olundu və o, şöbə müdiri işlədiyi Ədəbiyyat institutundan çıxarıldı. həmin ilin oktyabrın əvvəlində institutda təşkil edilmiş “cəzavermə” iclasının protokolu əsasən “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunub. İclasda Rəfiliyə toy tutanlar sırasında təkcə M.İbrahimov, C.Xəndan, K.Talıbzadənin deyil, həm də S.Vurğunun, Ə.Şərifin, M.Cəfərin, M.Quluzadənin və başqalarının adlarını gərürük. Maraqlıdır ki, M.Rəfilinin lehinə heç kim danışmayıb və onun çıxışı mətbuat-da verilməyib. Bəzi fraqmentləri oxucuların diqqətinə çatdırırıq:

“Cəfər Xəndan: Mikayıl Rəfilinin ədəbiyyat və elm sahəsində səhvlər buraxması birinci dəfə deyildir. O hələ 1919-cu ildən indiyədək ciddi məfkurəvi əyintilərə yol verə-verə kəlmişdir.

M.İbrahimov: Mən bugünkü müşavirəyə gəlməzdən əvvəl elə bilirdim ki, burada Rəfilə hamıdan az danışacaq və səhvlərini boynuna alacaq. Elmi şurada danışılanlar onun elmi-nəzəri səhvlərini sübutlarla göstərib tənqid etdilər, lakin Rəfilə buradakı çox mədəniyyətsiz çıxışında öz səhvlərini nəinki etiraf etdi,

“Ədəbiyyat qəzeti” müzakirə haqqında hesabatda “öz mövqeyini” də əlavə etmişdi. Mövqe isə aşağıdakı şəkildə qoyulmuşdu: “Elmi şurada çıxış edən M.Rəfilə uzun illərdən bəri buraxmış olduğu kobud səhvləri düzəldəcəyinə söz vermək əvəzinə lovğalılıqla danışaraq Azərbaycan ədəbiyyatı və ayrı-ayrı klassiklər haqqında anti-marksist mövqeyini yenə müdafiə etmiş, habelə bir çox ədəbi faktları təhrif etmiş, ədəbiyyatşünaslara iftiralər atmışdır və keçmiş səhvlərini daha da dərinləşdirmişdir. Onun bu çıxışı yığıncaqdakıların qəzəbinə səbəb olmuşdur”.

M.Rəfili təkcə öz həmkarlarının hücumuna məruz qalmırdı. Azərbaycan KP MK-nın ideologiya üzrə katibi T.Yaqubov AKP-nin XIX qurultayında onu tənqid edirdi, Əvəz Sadiq redaktoru olduğu “Kirpi” jurnalında onun “xoruzunu qoltuğuna verirdi”, Mehdi Hüseyn silsilə məqalələrində onu əsas tənqid obyektinə kimi götürürdü və sair və ilaxır.

Əlbəttə, ədəbiyyat tarixinin yaradılması onun dövrləşdirməsi məsələsinin də zəruri edir. İndi də ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm vəzifələrində sayılan bu problemə baxış 20-30-cu illərdə müxtəlif idi. M.Rəfilinin 1941-ci ildə çapdan çıxmış “Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı bu sahədə konkret təsnif xüsusiyyəti ilə fərqlənmişdir. Bu əsərdə ədəbiyyatımızın tarixi təxminən 16 əsrə qədər əhatə olunur və təxminən dövrləşdirmə aparılırdı. Rəfili ədəbiyyatımızın böyük mərhələsini bir neçə dövrə (Arran, Dədə Qorqud, Şirvan, Teymurilər və nəhayət Qızılbaşlar dövrünə) bölürdü. O, ən qədim Azərbaycan ədəbi dilini 5 əsrə aid edir, bu dövrdə yazılı ədəbiyyatın mövcud olmasına inanmamaqla yanaşı Arran dövrü nümunələrinə Qafqaz Albaniyasının (Rəfili Alpaniya sözünü daha doğru sayır) bədii nümunələrini daxil edir.

Əslini götürsək, bu dövrün orijinal bədii nümunələrindən bizə gəlib çatan nümunələr yox dərəcəsinədir. Yalnız Cavanşirin saray şairi Dövdəkin öz hökmdarının ölümünə həsr etdiyi matəm qəsidəsi bu sahədə istisnadır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları və başlanğıcı məsələsi alimin diqqətini daim cəlb etmişdir. O bu məqamda “Dədə Qorqud” dastanını yüksək qiymətləndirir, bu eposu Azərbaycan mədəniyyətindəki böyük yüksəlişin başlanğıcı olduğunu göstərirdi. Rəfili yazırdı ki, “Kitabi - Dədə Qorqud” bədii və tarixi əhəmiyyətinə görə “İqor polku haqqında dastan”la, “Roland nəğmələri”, “Nibelunq nəğmələri” və sair əsərlərlə yanaşı qoyula bilər və qoyulmalıdır.

M.Rəfili bu eposu tarixi baxımdan öyrənirdi, O, bu əsərdəki epiko-geografi genişliyi də aydın müşahidə edir, bu böyük abidənin tarixiliyini də əks etdirdiyi tarixi gerçəkliyin dolğunluğu ilə əsaslandırır. O eyni zamanda göstərirdi ki, burada qədim Azərbaycan tayfalarının qəhrəmanlığı mifoloji və fantastik motivlərlə vəhdətdədir.

Təəssüf ki, sonralar 50-ci illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasir-

sibət kəskin surətdə dəyişdi və vulqar bir şəkil aldı. Aydındır ki, o dövrdə stalinizm elmdə də öz iradəsini diqtə edir, tarix, ədəbiyyat, dil məsələlərinə qarışırdı. Bir faktı göstərmək kifayətdir ki, bədnam “İsenkoçulu” sovet genetika elmini neçə onillik geridə qoymuşdu.

Azərbaycanda Dədə Qorqud dastanına qarşı açılan hücum da bu baxımdan təsadüfi deyildi ki, M.C.Bağirov bu dastanı pisləyərək demişdi ki, guya bu əsər qardaş erməni və gürcü xalqlarının əleyhinə yazılmışdır”.

Bu çıxışdan sonra M.Rəfili və başqa ədəbiyyatşünaslar da bir müddət bu eposa münasibətini dəyişməyə məcbur olmuşdu. Belə bir qənaət var ki, M.C.Bağirovun “Kitabi-Dədə Qorqud”a, eləcə də Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatına yanlış münasibəti L.P.Beriyanın təzyiqi sayəsində baş vermişdir.

Şeyx Şamil hərəkatına münasibətdə daha bir yanlış mövqe tutulduğunu xatırlatmaq mümkündür. Şübhəsiz, zaman bu gecikmiş vulqar və subyektiv iddiaları aradan qaldırdı və Dədə Qorqudun ədəbiyyatımızda qanuni və zəruri yerini göstərdi, onun ədəbiyyat tariximizin ən zəngin və parlaq nümunələrindən olduğunu bir daha təsdiq etdi. Bu da haqiqətdir ki, artıq Qorqudşünaslıq ədəbiyyatşünaslığımızın müstəqil bir qoluna çevrilməkdədir. “Kitabi Dədə Qorqud”un elmi-tənqidi mətninin nəşri və dastan haqqında çoxsaylı araşdırmalar, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinə ha-zırlıq bu qənaəti sübut və təsdiq edir.

M.Rəfili həm də ədəbiyyat tarixini problemlər üzrə öyrənirdi. Məsələn, çox aktual bir problemi - Azərbaycan renessansını götürək. M.Rəfili bu fikirdə idi ki, “Renessans” anlayışı, Mets və Bartoldun düşündüyündən daha geniş anlayışdır. Bəzi yayqınlığına baxmayaraq, onun konkret məzmunu var və bu konkret məzmunu nəzərə almadan mühüm tarixi problemin həlli qeyri-mümkündür.

Alim xalqın tarixi inkişafının ümumbəşəri vəzifələr səviyyəsinə qalxmasını renessans mərhələsinin başlıca nailiyyəti sayırdı. Məlumdur ki, orta əsrlərdə bu hadisə feodal münasibətlərinin yüksək inkişafı nəticəsində meydana çıxmış güclü tarixi mədəni amilə çevrilmişdi. Tədqiqatçı renessans humanizmi və şəhər mədəniyyəti problemlərini Azərbaycan renessansının mühüm şərtləri sayırdı. O, təsdiq edirdi ki, XII əsrdə Zaqafqaziya rekiyo-nunda renessans başlanıb: “Görünür, renessansın başlanğıcını ölkələrin ümumi iqtisadi və siyasi inkişafının həyata keçirdiyi

humanist mədəniyyətin gerçəkdən tərəqqi tapdığı Gürcüstan və Azərbaycanı axtarmaq lazımdır”.

Öz şəxsiyyəti və parlaq yaradıcılığı ilə öz müasirlərini heyrətdə qoyan Xaqaninin yaradıcılıq fərdiyyəti Rəfilinin tədqiqlərində xüsusi hörmət və ehtiramla təhlil olunurdu. “Xaqanı şeirlərinin poetik ləyaqəti, fikir dərinliyi, poetik obrazların zənginliyi onu Azərbaycanın ən böyük şairlərindən biri kimi tanıdır”. Ədəbiyyatşünas Xaqanini farsca yazmasına baxmayaraq onu xalis Azərbaycan şairi hesab edir, sarayda yaşamasına xilaf olaraq mədhiyyə janrının onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi bir hal kimi qiymətləndirmirdi.

M.Rəfilinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk nəhəng siması sayır, “qızıl əsrin” böyük nailiyyətlərində onun da böyük əməyini qeyd edirdi. Təkrar edirik ki, Rəfilinin nəzərində Xaqanı və Nizaminin mənsub olduğu əsr – “qızıl əsr” Azərbaycan renessansının çiçəklənməsi dövrüdür. Yeri gəlmişkən Xatırladaq ki, “Azərbaycan intibahı” anlayışı ilk dəfə məhz M.Rəfilinin tədqiqlərində qoyulmuş və elmi bir problem olduğu ciddi şəkildə qaldırılmışdı. 60-80-ci illərdə N.I.Konrad, V.M.Jirmunski, M.Cəfər, Y.Qarayev, A.Hacıyev və b. alimlərin tədqiqatları M.Rəfilinin Şərq, o cümlədən Azərbaycan renessansı sahəsindəki tarixi tədqiqlərinin əhəmiyyətini təsdiq etdi.

Məlum həqiqətdir ki, tarixi-mədəni hadisələri tədqiq edərkən dövrün siyasi konteksti mütləq nəzərə alınmalıdır. Yoxsa həmin dövrün əsas ictimai qaynaqları kölgədə qala bilər. M.Rəfilinin mülahizəsi beləydi ki, “Şirvanşahların dövlət hakimiyyəti tarixi baxımdan öz zamanı üçün mütərəqqi idi, çünki o, Azərbaycanın xeyli hissəsində pərakəndə feodalılıqları birləşdirir və ölkənin inkişafına şərait yaradırdı”.

“Şirvan dövrü” bir anlayış kimi, M.Rəfilinin tarixi-ədəbi təsnifatında çox mühüm yerlərdən birini tutur. O, bu dövrü, “yeni dövr” və “qızıl əsr” kimi səciyyələndirirdi.

Bu dövrün əsas mədəni yüksəlişinin istər atabayların, istərsə də Şirvanşahların dövlət mexanizminin güclənməsi ilə izah etmək təsadüfi deyil. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsi, məlum olduğu kimi, tarixən mədəni tərəqqinin əsas sosial-siyasi amillərindən biridir. Mikayıl Rəfilinin həmçinin görkəmli Nizamişünaslardan biri idi. O, “qızıl əsr”in ən görkəmli simalarından birinin - Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını diqqətdə saxlamış, onu öz za-

manın ən mütərəqqi və qabaqcıl şairlərindən biri kimi qiymətləndirmişdir. Alim bu dahi sənətkarın həqiqi qiymətini vermək üçün onu təkcə milli regionda deyil, dünya bədii inkişafı kontekstində dərk etməyi mühüm metodologiya səviyyəsində irəli sürürdü. O, yazırdı: “Nizami yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin zirvəsidir. Onun yaradıcılığında eyni zaman-da progressiv bəşəriyyət, Şərq və Qərbin bütün mədəniyyəti özünün parlaq, sintetik ifadəsini tapmışdır. Buna görə də Nizami yaradıcılığını və dünya görüşünü dünya ədəbiyyatından ayrı olaraq gözdən keçirmək olmaz”.

Bu fikirlər Nizami yaradıcılığının ensiklopedik məzmununu, dövrünün çox yüksək bədii abidəsi kimi meydana çıxmasını, dünyəvi və humanist xarakterini aydın ifadə edir.

Nizami haqqında kitab və məqalə çox yazılıb. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami haqqında ilk kitabı M.Rəfil yazmışdır. Həmin kitab 1939-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının nəşriyyatında rus və Azərbaycan dillərində çap olunmuşdu.

M.Rəfilinin Xaqani və Nizami yaradıcılığına renessans ideallarının işığında qiymət verməsi, fərqləndirməsi, zamana qalib gələn poeziya kimi nəzər salması, ümumən XI əsr poeziyasını mütərəqqi və rəşional cizgilərinə görə ön plana çəkməsi ədəbiyyatşünaslığımızda yeni və mötəbər elmi tədqiqat üsulundan xəbər verirdi, bu da öz növbəsində onun ədəbiyyatımızın ədəbi-estetik qüdrətini təyin etmək marağından, klassik ədəbiyyatın ənənələrini öyrənmək və təbliğ etmək səylərindən irəli gəlirdi.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixinə olan tədqiqlərində M.Rəfil tarixi hadisələrin xronologiyası ilə yanaşı dil, etnogenez, elm, ictimai fikir, ədəbiyyat və incəsənətin səciyyəsinə verməyə çalışmış, mədəni tarixi bütün genişliyi ilə götürməyə səy göstərmişdir. Bu mənada onu çağdaş Azərbaycan elminin ilk mədəniyyət-şünaslarından biri adlandırmaq olar. Azərbaycan tarixinin parlaq və yetkin mərhələləri üzərində düşünərkən və axtarış apararkən o, həmin dövrlərin tarixi estetik məzmununu aşkara çıxarmağa çalışır, mədəni tərəqqi və inkişafı diqqət mərkəzinə çəkirdi. Alimin tədqiqlərində kontekst genişliyi bəzən paralellərdə əksini tapır. Ədəbiyyatşünas Azərbaycana xas müəyyən ədəbi hadisəni regional mədəni hadisə saymaqda birgə dünya mədəniyyətinin simptomu hesab edirdi.

Ədəbiyyatşünas Rəfil yeri gəldikcə Xətai, Füzuli, Vaqif kimi

ədəbi simaların Azərbaycan türkcəsi, Q.Zakir, Seyid Əzim kimi şairlərin maarif və satira, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yeni həyat uğrunda mübarizəsinə hərarətli məqalə və kitablar həsr etmişdir ki, bu sırada M.F.Axundzadəyə həsr edilmiş ömür, tədqiqatçı və publisist axtarıqlarının vüsəti daha sanballıdır.

AXUNDZADƏ İRSİNƏ MƏHƏBBƏT hİSSI İLƏ

M. F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığı M.Rəfilinin daim diqqət mərkəzində idi. Təsadüfi deyil ki, Axundzadə barədə nəşr olunmuş ilk əsərlərdən bir neçəsi M.Rəfilinin qələminə mənsubdur. Ədəbiyyatşünas bu kitablarda təkcə onun həyatının detallarına toxunmur, həm də onun yaradıcılığını ətraflı araşdırırdı. İlk tədqiqatların təkmilləşdirilmiş variantı yalnız 18 il sonra -1957-ci ildə nəşr edilmiş, iki il sonra isə Moskvada çapdan çıxmışdır.

Mirzə Fətəli haqqında əsərlər bu böyük mütəfəkkirin şəxsi və yaradıcı həyatına ekskurs kimi diqqəti çəlb edir. Bu böyük sənətkarın keşməkeşli yaradıcılıq və fədakar ömür yolu M.Rəfilinin tədqiqlərindən qırmızı xətt kimi keçir.¹

Xatırladaq ki, M.F.Axundzadənin yaradıcılığına maraq hələ əsrin əvvəlindən başlamış, 20-ci illərin sonunda xüsusilə artmış, elmi tədqiqlərin mərkəzinə çəkilmişdi. 20-30-cu illərdə bu maraq görünür, onun bir çox dinlərə, o sıradan islam dininə barışmaz münasibəti ilə də bağlı olmuşdur. M.F.Axundzadənin ölümünün 50 illiyinə həsr olunmuş iclasdakı nitqində R.Axundov deyirdi: “İndiyə qədər onu layiqincə tanımaq və öyrənmək bizə mümkün olmamışdırsada bundan sonra Mirzə Fətəlinin kim və nə olduğunu daha yaxından öyrənməliyik”.²

Ədibin irsini ilk dəfə nəşrə hazırlayan və onun haqqında geniş axtarış aparan Əmin Abidə öz əməyinin nəticəsini görmək qis-

¹ 1.Bu barədə ilk məqaləsi “Na rube je Vostoka” jurnalında (1928) çap edilmişdir.

² .“Kommunist”, 1928, 14 mart.

mat olmadı, onun həbsindən sonra kitabın hazırlanması başqa tədqiqatçılara, o sıradan M.Rəfiliyə tapşırıldı. F.Qasımzadənin, H.Hüseynovun, V.Zahidovun, Ç.Cəfərovun və b.-nin tədqiqatları məhz bu dövrə təsadüf edir. M. F. Axundzadənin “Seçilmiş əsərləri” də ilkdəfə bu vaxt, daha doğrusu 1938-ci ildə çap olunmuşdur (bir cildini M.Rəfil redaktə etmişdir). Həmin il ədəbiyyatşünasın qüdrətli mütəfəkkir barədə 8 məqaləsi və bir kitabı çap olundu.

Mirzə Fətəlinin həyat və yaradıcılığı, onun Azərbaycan, Şərq və ümumən dünya mədəniyyətində yeri Rəfilin yaradıcılığının da baş mövzusu olmuşdu. Bu mövzu tədqiqatçını həmişə məşğul edir, onu böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılıq salnaməsinə dönə-dönə qayıtmağa məcbur edirdi. Axundzadə dühası Rəfilinin ən böyük və geniş tədqiqat obyektini kimi daim diqqət mərkəzində olmuş, yeni-yeni mövzuların və problemlərin həllinə ruhlandırılmış, xüsusən avtobioqrafik materiallara diqqəti artırırmışdır.

M.Rəfilin yazığının gənc yaşlarında hələ Şərq poeziyası ənənələrinin təsiri altında olduğunu, hələ ədəbi streotiplərdən ayrılmadığını qeyd edirdi. Puşkinin ölümünə “Şərq poeması”nın fars dilində yazılmasını və şairin “Səbuhi” təxəllüsünü ədəbiyyatşünas bu amillə bağlayır: “Səbuhi” ədəbiyyatımızda yeni sübh çağının başlanğıcı idi.

Ənənəvi üslubda yazılmasına baxmayaraq, “Matəm qəsidəsi” Azərbaycan poeziyasında Axundzadəyədək yaradılmış bu qəbilli əsərlərdən fərqlənir. Bu fərq, Rəfilinin fikrincə “müəllifin köhnə şərə yeni, zəngin ideya məzmunu artırmasında, epoxasının qabaqcıl ideyalarını ifadə etməsində, yeni, hələ məçhul və az anlaşıqlı rus həyatına öz məhəbbətini izhar etməsində idi”.

Bu əsərin, Mirzə Fətəlinin ideya yüksəlişinə təsirini də xalqın tarix səhnasında fəal addımları ilə müəyyən etmək tədqiqatçıya tarixi baxımdan doğru görünürdü. “Şərq poeması” ilə Axundzadənin “Rubikonu keçdiyini” mülahizə edən M.Rəfilin yazığının bədii şüurunda Rusiyanın iki yerə bölündüyünü, ideyaca düşmən olan iki mədəniyyətin mövcudluğunu aydın müəyyənləşdirirdi. Ədəbiyyatşünas bu mövzuya müraciəti böyük mütəfəkkirə hələ gəncliyində məxsus olan tarixi fəhm və gələcək hissi ilə əlaqələndirmişdir. Bu, Axundzadə təfəkkürünün mühüm məziyyəti sayıla bilər. Qabaqcıl Rusiyaya səmtlənməyin başlanğıcı Puşkin istedadına daxil rəğbətdən doğmuş və səmimi poetik ağınnın yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bir çox tədqiqatçıların Mirzə Fətəli irsinə marağının tarixcəsinə “Kamalüddövlə məktubları”nda daha yaxından axtarmaq olduqca təbii görünür. Bu əsərin ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmunu təkcə Azərbaycan ictimai fəlsəfi fikri üçün deyil, Yaxın və Orta Şərq üçün əhəmiyyətli idi. M.Rəfil yazırdı ki, bu fəlsəfi-siyasi traktat “... **Axundov həyatının və fikrinin mərkəzi əsəridir**”. O, hələ 1935-ci ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasında bu əsəri parlaq pamflet adlandırmışdır. Tədqiqatçı “Məktublarnın” fars və rus dillərindəki nüsxələrini müqayisə etmiş və belə qərara gəlmişdi ki, əsərin rusçaya tərcüməsində bir sıra termin və istilahlər mətnədən çıxarılmışdır. Onun fikrincə, buna səbəb çarın məmurlarını və senzurasını yayındırmaq, əsərin həqiqi mahiyyətini pərdələmək idi. Məsələn, rus mətnində müəllif “despotizm” sözünü “İran şahı” ifadəsi, “din” sözünü “islam” kəlməsi ilə dəyişmişdi. M.Rəfil əsərin anonimliyi məsələsinə də toxunurdu. M.F.Axundzadə bir çox yerdə deyir ki, əsərin həqiqi müəllifi Öv-rəngzibin oğludur. Rəfilinin fikrincə belə bir tarixi şəxsiyyət olmamışdır. bu, yalnız uydurmadır və müəllifin öz adını gizli saxlamaq niyyətindən irəli gəlmişdir. Digər tərəfdən tədqiqatçı belə hesab edirdi ki, Axundzadə əgər öz müəllifliyini bəyan etsəydi, tək-tək dostlarını, tanışlarını itirəcəkdi.

M.Rəfil yazırdı ki, “Kamalüddövlə məktubları”nda “köhnə dünya”nın tənqidi ilə materialist ideyaların təbliği misilsiz bir istedadla qovuşuq göstərilməmişdir. Bu məqamda, o, Axundzadəni “metafizik materialist”, “bu kitabın 60 il əvvəl ya yazıldığını, ya da tərcümə edildiyini” iddia etmiş olan Ağamalıoğlu ilə razılaşmadığını bildirirdi. Bu əsəri Rəfil Azərbaycan fəlsəfi fikrinin çox yüksək bir nailiyyəti, din əleyhinə çevrilmiş “kəskin silah” “19 əsrdə Şərqdə yaradılmış ən azadfikirli əsər” kimi qiymətləndirirdi. Eyni zamanda o, qeyd edirdi ki, bu məktublarda Axundovun ideya inkişafının ən mühüm yekunudur. İctimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərindən bəhs edərkən Rəfil, M.F.Axundzadənin üç ideya qaynağını misal gətirirdi. Ədəbiyyatşünasa görə “Axundovun güclü istedadı və siyasi-fəlsəfi şüuru 18 əsrin maarifçi fəlsəfəsi, Böyük Fransa inqilabının və 60-cı illərin böyük rus demokratlarının ideyaları ilə aşılammışdır”.

Göründüyü kimi, yaradıcılığının ilk dövründə M.Rəfil Mirzə Fətəlini türk “qərbçisi” kimi təqdim edir və onun böyük mütəfəkkir kimi formalaşmasında Avropa maarifçilərinin və görkəmli xa-

dimlərinin çox mühüm rolundan danışırdı. Lakin sonralar Axundzadəni daha çox milli zəmində yetişmiş, təsirlərə gəldikdə əsasən rus inqilabçı demokratlarının təsirini duymuş olduğunu xatırladırdı. Görkəmli yazıcının məfkurə yetkinliyini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun ideya təkamülü ilə izah edən ədəbiyyatşünas bu inkişafın mərhələlərini özünəməxsus tərzdə müəyyən etmişdir: “Liberalizmdən məşrutəli monarxiyaya, məşrutəli monarxiyadan respublikaçılığa doğru inkişaf edən və nəhayət 70-ci illərdə feodal istibadından və insan üzərində əsarətdən qurtulmaq üçün xalq kütlələrini inqilabı üsyana, köhnə hakimiyyətləri öz gücü ilə yıxmağa çağırmağa başlayan M. F. Axundov azadlıq hərəkatında inqilabçı demokrat mütəfəkkir kimi yüksəlir”.

Ədəbiyyatşünasın cəsarətli mülahizələri onun tənqidçiləri üçün dəstəvuz vermiş, deyək ki, M. F. Axundzadənin, C. Məmmədquluzadənin və başqalarını nə adlandırmaq (maarifçi demokrat, inqilabçı demokrat və s.) üstündə bir çox mübahisələr baş vermişdir. Hər halda necə adlandırılmasından asılı olmayaraq M. F. Axundzadənin irsi ictimai fikir tarixçiləri tərəfindən çox geniş şəkildə araşdırılmışdır. H. Baykara “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi”ndə (1975, İstanbul, 1992, Bakı) kitabında yazır: “1863-cü ildə Zaqatala üsyanı, azadlıq hərəkatının genişlənməsi və güclənməsi, azəri cəmiyyətində yeni qabaqcıl ziyalıların yetişməsi Axundzadəyə çox təsir edir və bir reformator olaraq onun cəmiyyət haqqında görüşü tam bir inqilabi şəkil alır”.

Maraqlıdır ki, M. Rəfilinin hələ 40-cı illərdə dediyi fikir H. Baykaranın 1975-ci ildə yazmış olduğu qənaətlə səslənir.

Bu əsnada M. Rəfilinin əməyini yerə vurmaq istəyənlər də tapılırdı. 1951-ci il iyulun 5-də M. Rəfilinin M. F. Axundzadə haqqında kitabına mənfii rəy yazan Z. Yampolski mütəfəkkirin ictimai fəlsəfi görüşlərini səhv mövqedən izah edirdi: “Axundovun fəlsəfi burjuva fəlsəfəsidir, onun siyasi görüşləri burjuva-demokratik radikalizmindən uzağa getmir”. Hazırda axundovşünaslıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən fəal sahələrindəndir. Hətta müasir ədəbi prosesdən çox vaxt kənara çıxmayan ədəbiyyatşünaslar belə Mirzə Fətəli irsinə müraciət edir, onun haqqında yazırlar. Lakin bu irslə bağlı tədqiqlər özlüyündə yalnız ədəbiyyat tarixinin bir sahəsi deyildir. Bu mədəniyyət tariximizin çox zəngin bir qoludur. Axundzadə irsinin tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, təbiətşünaslıq, dil və başqa aspektlərdən öyrənilməsi indi heç kimi təəccüb-

ləndirmir. Axundzadə irsinin çoxmənalı, zəngin bütövlüyü tükənməz bir xəzinə kimi müxtəlif ölkələrin, xalqların alimlərinin diqqətini də cəlb edir, yeni axtarışlara səsləyir.

Böyük mütəfəkkir öyrənildikcə öyrənilir, daha ətraflı, bütün yönləri ilə tədqiq olunur. Bu da təbii ki, M.F.Axundzadənin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinə dərinlən bələd olmadan onun bədii yaradıcılığını da təhlil etmək qeyri-mümkündür. Hərçənd ki, onun bəzi əsərlərinə (xüsusilə “Kamalüddövlə məktubları”na) sırf ictimai-sosioloji və eləcə də elmi baxımdan yanaşmaq olmur. Bu məsələdə ədəbiyyatşünaslar müəllifin Kamalüddövlə obrazı barədə müxtəlif mülahizələr söyləmiş, onların görüşlərinin eyni olmadığını göstərmək istəmişlər. Rəfilinin də dediyinə görə “...fantastik Kamalüddövlənin obrazı böyük Axundovun yalnız kəlgəsi idi, çünki, bir realist kimi, Axundov öz uydurduğu qəhrəmanı artıq dərəcədə inqilabiləşdirə bilməzdi...”

M.Rəfilinin M.F.Axundzadənin ədəbi yaradıcılığını da hərtərəfli təhlil edirdi. O, ilk dramaturqun yaradıcı irsini iki cəhətinə - tərbiyəvi xarakterinə və müasirlik ruhuna xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ədəbiyyatşünas daha çox bədii yaradıcılığın xəlqiliyinə diqqəti çəkir, bu prinsipin Mirzə Fətəlinin bədii dühasında müstəsna rolunu qabarıq göstərməyə çalışırdı. M.Rəfilinin yazıçının tarixi təyinatını, onun parlaq müasirliyini xəlqilikdə bağlamağa çalışırdı. Bu, təkcə ana dili qayğısı, xalqın varlığı və mahiyyətini yaşatmaq arzusu ilə ölçülmürdü, eyni zamanda bu ülvî niyyət istər ideya-estetik şəkildə, istərsə də bədii realıq şəklində gerçəkləşmişdir. “Axundov ədəbi yaradıcılığın sinfi mahiyyətdə olduğunu başa düşməmişdi, lakin ədəbiyyatın böyük gücünü xəlqiliklə, həyatın realist təsvirində görmüşdü. Bu sözlər Axundzadə tədqiq-qatçısının böyük yazıçı və mütəfəkkirə düşüncəli münasibətini aydın əks etdirməkdir. O, birinci növbədə M.F.Axundzadənin yaradıcılıq metodunu təqdir edir.

Tənqidi realizm böyük yazıçının yaradıcılığında bədii yaradıcılıq metodu səviyyəsinə qalxmışdır. Onun komediyalarına bu meyarla baxan tədqiqatçı, yazıçının realizminin dərin və mütərəqqi xarakterini, tənqidi xüsusiyyətini qeyd edirdi. M.F.Axundzadənin tənqidi realizmə verdiyi töhfə əsasən xalq satirasının gücü ilə, yazıçının geriliyə və nadanlığa qarşı amansız kinayə pafosu ilə izah olunurdu.

Azərbaycan teatrı tarixi Axundzadə ilə başlayır. O, Azərbaycan

ədəbiyyatı tarixində ilk dramaturqdur. Ədəbiyyatımızın ilk realist nəsr nümunəsini o yaratmışdır. Azərbaycan klassik tənqidinin prinsiplərini Axundzadə hazırlamışdır. M.Rəfilinin “Axundov” monoqrafiyasında bütün bu təşəbbüslər müəllif tərəfindən əhatəli əks olunmuşdur.

M.F.Axundzadə dramaturgiyasının “xammalı” XI X əsr Azərbaycan mühiti, onu əhatə edən real gerçəklik idi. Dramaturq feodalizmə qarşı cəbhəni gülüş vasitəsilə açdı. Təsadüfi deyildir ki, o, dramaturji yaradıcılığında əsasən komediya janrına müraciət etmişdir. Komediya bu dövrdə daha təsirli və kəskin bədii silah idi. İlk komediyaların sosial-tarixi və estetik məzmununun tarixi gerçəklikdən qüvvət aldığını göstərən Rəfilinin Axundzadə komediyasının ideya-estetik mahiyyəti haqqında düşüncələri də qiymətlidir. Bu düşüncələr birinci növbədə ümumiləşdirilmiş həyat həqiqəti, realist düzgün milli gerçəklik həqiqəti üzərində cəmləşmişdi. Ədəbiyyatşünas acı və öldürücü gülüşü Mirzə Fətəli komediyasının estetik məziyyətlərindən biri sayırdı. Bu komediyalarda müəllifin təkcə arzu və niyyətləri deyil, məhəbbət və nifrəti də əksini tapmışdı. “Onun ətraf mühitə nifrətində doğma xalqına sonsuz məhəbbət, onun tarixi faciəsinə dərin təəssüf, xalqın tərəqqisi və azadlığına mane olan şeyləri dəyişmək, məhv etmək və aradan qaldırmaq istəyi vardı”.

M.F.Axundzadə dramaturgiyanı teatrsız təsəvvür etmirdi. Bu qənaət onun Mirzə Mülküm xana yazdığı məktublarında aydın ifadə olunmuşdur. “Dram sənətinin məqsədi insan mənəviyyatını yaxşılaşdırmaq oxucular və tamaşaçılar üçün nümunə olmaqdır”. M.Rəfilə də bu sitatı öz əsərlərində misal gətirir və onun novatorluğunun mahiyyətini bu janrın ilk və təkrarsız nümunələrini yaratmaqda, xalq kütlələrini məhz teatr vasitəsilə tərbiyə etməkdə görürdü. Yazıçı təyinatını maarifçilik vəzifələri sırasında yüksək qiymətləndirən M.F.Axundzadə öz səmərəli əməllərini bu vəzifələrin həllinə yönəldirdi. Dramaturqun ölməz komediyaları bu məqsədyönlü yaradıcı fəaliyyətin məhsulu kimi yaranmışdır. “M. F.Axundovun komediya yaradıcılığı 19 əsr Azərbaycan realizminin ən yüksək nailiyyəti olmuşdur...” - Rəfilə Axundzadə dramaturgiyasının janr uğurunu belə səciyyələndirirdi.

Təbiidir ki, Axundzadə novatorluğu təkcə realist milli dramaturgiyanı yaratmaqda deyildi. Universal və geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan mütəfəkkir daim yeni axtarışlara can atırdı.

“Azərbaycan xalqının qarixi inkişafında Axundovun öhdəliyi həddən artıq əzəmətli idi...” – “M.F.Axundov” kitabında bu sözləri yazan ədəbiyyatşünas onun yeni janra - bədii nəsrə qədim qoymasını yazıcının bədii təfəkküründə yeni pillə hesab edirdi. Öz nağıl süjetinə və tarixiliyə baxmayaraq “Aldanmış Kəvakib” yazıcının yeni ideya yüksəlişinin dəqiq ifadəsi idi.

Rəfili bu povestin mövzusunun müəllifin nahaq yerə götürmədiyini mülahizə edirdi. Ona görə də əsərin mövzusunun götürüldüyü tarixi dövr mütəfəkkirə despotizmi, feodal gerçəkliyini qamçılamağa imkan verirdi. Bu mənada yazıcının tarixə müraciəti təbii və anlaşıqlıdır. M.Rəfili Axundzadənin tarix məsələləri ilə daim maraqlandığını və tarix faktlarına müasirlik mövqeyindən yanaşdığını göstərirdi. O yazırdı: “Tənqidi realizm prinsiplərinə sadıq olan Axundov ehtiyat məqsədi ilə müasirliyin kəskin problemlərinin qoyuluşundan imtina etməyə deyil, müasir dövrü keçmiş dövrün obrazlarında tənqidinə çağırırdı”.

Ümumən, M.F.Axundzadənin yaradıcılıq metodu tarixiliyə və müasirliyə əsaslanır. O, istər bədii-tənqidi, istərsə də ictimai-fəlsəfi əsərlərində gerçəkliyə əhatəli nəzər salmağa çalışır, geniş tarixi konteksti unutmurdu. Görkəmli ədibin əsərlərinin ölməzlik haqqının nəzəri açarlarından biri də budur. H.Məmmədzadə, M.Qasımlı, Ş.Məmmədov, Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, Ə.Əhmədov, N.Məmmədov, İ.Rüstəmov və b. bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən M.Rəfili bu xüsusiyyəti çox həssaslıqla aşkara çıxarmış və Axundzadə dühasının ensiklopedizmini, özündən əvvəlki mütəfəkkirlərə, eləcə də müasirlərinə tənqidi münasibətini ondakı tarixilik və müasirlik duyğusunun güclü olması ilə izah etmişlər.

Yazıçı Anar Mikayıl Rəfili haqqında “Xoşbəxt adam” adlı oçerkində (1983) diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, Moskvada uzun müddət “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından kitablər çap edilsə də, azərbaycanlı müəllifin bu işdə iştirakı yalnız bir konkret nəşrlə bağlıdır, M.F.Axundzadə haqqında bu seriyadan olan kitabın (Moskva, 1959) M.Rəfiliyə tapşırılması təsadüfi olmayıb, bir tədqiqatçı kimi ona olan ehtiramın təzahürü idi. M.Rəfilinin ümumən M.F.Axundzadə haqqında beş kitabı çap olunmuşdur (1938, 1939, 1957, 1973).¹ Maraqlıdır ki, bu əsərlər biri birinin eyni deyildir. İlk nəşrlər elə bir vaxtda çap olun-

¹ ”Elm” nəşriyyatında 1990-cı ildə çıxış “ M.F.Axundov” kitabı 1959-cu il Moskva nəşrindən tərcümədir

muşdu ki, Axundzadə ilə məşğul olan bir sıra tədqiqatçılar, xüsusən Əmin Abid, H.Zeynallı. S.Mümtaz repressiya olunmuşdular. İlk iki kitabda M.F.Axundzadə birinci növbədə maarifçi, qərbçi və yenilikçi bir xadim, yaradıcı bir insan kimi təqdim edilirdi. Axundzadə haqqında müntəzəm axtarış və tədqiqlər sonra da davam etmiş, müəllifin elmi uğurları daha da səmərəli olmuşdur. Belə ki, mütəfəkkirin ideya təşəkkülü, həyatı və mühiti daha dərinədən tədqiq edilmişdir.

Sonuncu nəşr isə ayrıca kitab şəklində deyil, ədibin “Seçilmiş əsərləri” (İzbrannoje, B., 1973) sırasında getmiş, çapa mərhum Cəfər Cəfərov tərəfindən hazırlanmışdır. Bu variant bir çox məqamlarda 1959-cu il Moskvada “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından buraxılmış nəşrin eynidir. Sadəcə olaraq, müəllif, görünür bu seriya üçün kitabı iki variantda hazırlamış və ya sonuncu variant qismən ixtisar və təshihlərlə (xüsusi bölmələrin başlıqları ixtisar edilmişdir) çap olunmuşdur.

Mənbələrdən və arxiv materiallarından belə məlum olur ki, M.Rəfilin 50-ci illərdə M.F.Axundzadə haqqında daha bir kitab hazırlamış, lakin onu çap etdirməyə macal tapmamışdır. Ədibin arxivində işləkən həmin əsərin əlyazmasına rast gəlmədik, lakin əlyazma haqqında professor Makovelskinin, ədəbiyyatşünaslardan Ə.Səidzadənin və M.Quluzadənin müsbət rəylərinə rast gəldik.

M.Rəfilinin M.F.Axundzadə haqqında kitabları təkcə öz salnamə xarakteri ilə fərqlənmir, XIX əsrin geniş ictimai-siyasi mənzərəsi baxımdan mənalıdır. O, təkcə milli gerçəkliyin deyil, bütöv epoxanın cizgilərini, mürəkkəbliyini və ziddiyyətlərini verməyə çalışırdı. Mirzə Fətəlinin miqyaslı fəaliyyəti də bu işdə çox geniş material verir. Məsələn, onun öz əsərlərinin nəşri uğrunda mübarizəsini Rəfilin çoxlu tarixi sənəd və materialların işığında, inandırıcılıq və ciddiyyətə tədqiq edirdi. Yaxud yeni əlifba uğrunda yazıcının böyük cəfəqliyi tarixi detallarla, tədqiqatçı “mən”inin bilavasitə iştirakı ilə izah və şərh olunurdu. Özü də bu mübarizənin coğrafi genişliyi diqqəti çəlb edən məsələlərdəndir. Deyək ki, “Kamalüddövlə məktubları”nda təkcə Şərq öz tənqid payını götürmürdü, Qərb də layiq olduğu qiyməti alırdı. Məsələn, “Kamalüddövlə məktubları”nda İngiltərənin hindistandakı müstəmləkə siyasəti haqlı olaraq tənqid hədəfinə çevrilirdi. M.F.Axundzadənin tənqidi keçmişin və zamanın tənqidi idi. Yazı-

çının tənqidi rus çarizminə və İran despotiyasına kəskin və acı ittihamnamə xarakteri daşmışdır.

1958-ci ildə martın 11-də “Bakinski raboçi” qəzetində M.Rəfilinin “Axundov dühası” məqaləsi çap olundu. Ölümünə ay yarım qalmış çap olunmuş bu əsər M.Rəfilinin sağlığında böyük mütəfəkkir haqqında son əsəridir. Məqalə müəllifi belə bir müqayisə gətirir: “Puşkin Rusiya üçün, Höte Almaniya üçün, Şekspir İngiltərə üçün, Dante İtaliya üçün, Rable və Volter Fransa üçün kim olmuşlarsa, bizim üçündə Axundov odur”.

Belə bir müqayisə Mirzə Fətəli dühasının mədəniyyətimiz tarixində rolunu çox aydın göstərir.

M.Rəfilinin Axundzadə ilə əlaqədar bəzi mülahizələri ilə indi polemikaya girişmək, hətta onları inkar etmək də olar. Xüsusən tarix və metodologiya məsələlərində. O, Azərbaycanın XVIII əsrdə şah Qacara qarşı azadlıq və müstəqillik mübarizəsindən bəhs edir, üstünlüyü Rusiyaya verir. Bu stereotipdir. Yaxud Əmin Abid Mirzə Fətəlinin əsərlərini Axundzadə adı altında hazırlamışdı, M.Rəfilisi bu soyadı Axundov kimi işlədir. Lakin bir həqiqət var ki, bəzi fikir və mülahizələrin deyildiyi və ya yazıldığı dövrdən qırx ildən artıq bir vaxt keçir və onların indi arxaik səslənməsi təbiidir. Şübhəsiz, M. Rəfilisi Axundzadə haqqında 80-ci illərin sonunda belə yazmazdı, bəlkə daha mükəmməl və yetkin yazardı. Axundov deyil, Axundzadə işlədərdi, lakin yazıldığı dövr üçün bu tədqiqatlar çox aktual və həyati bir məqsəd daşıyırdı. hətta indi də bu əsərlərin yalnız tarixi baxımdan səsləndiyini qəti mülahizə kimi irəli sürmək sadələvhlük olardı. Hər halda M.Rəfilinin görkəmli yazıçı və mütəfəkkir haqqında elmi və publisistik əsərləri Azərbaycan axundzadəşünaslığının ilkin səhifələrindən birini təşkil edir.

Mirzə Fətəli haqda tədqiqatlar Azərbaycan realizminin inkişafında bu böyük ustadın yaradıcılıq bioqrafiyasını çox geniş işıqlandırır. Bu sahədə Rəfilisi qələminin xidməti birinci növbədə təkcə sosioloji təhlil mədəniyyəti ilə deyil, ən səciyyəvi tarixi faktlara həssas, analitik münasibət, qiymət meyarının obyektivliyi ilə bağlıdır. Ədəbiyyatşünas öz predmetinə quru adept kimi, üzgörənlik və aludəçiliklə yanaşmırdı. O, öz bədii (bəzi məqamlarda lirik) istedadı ilə Axundzadənin ictimai-sosial boy artımını göstərməklə onun obrazını yaradırdı.

M.Rəfilinin axtarışları laqeyd qarşılanmamışdır. M.F.Axundzadə haqqında yazmış bir çox tədqiqatçılar bu və ya baş-

qa şəkildə onun xidmətlərinə toxunmuşlar. M.F.Axundzadə haqqında kitaba rəy yazanlardan biri kitabın məziyyətini tarixi həqiqətə sədaqətdə, onun dünyagörüşünün dərin təhlilində, müəllifin Axundzadəni orijinal mütəfəkkir kimi təqdim etməsində və s. keyfiyyətlərdə görürdü.

Mirzə Fətəli yaradıcılığının ideya-estetik mahiyyətindən bəhs edərəkən M.Rəfili onun ədəbi-tənqidi görüşlərindən də yan keçmirdi. Böyük ədibin vaxtilə toxunduğu ədəbi və nəzəri məsələləri o, qısa da olsa lakonik şəkildə işıqlandıra bilirdi. Sənətin mahiyyəti, məzmun və forma, ədəbi növlərin səciyyəsi və s. estetik və ədəbi-estetik məsələlər yazıcının daim diqqət mərkəzində idi.

M.Rəfilinin fikrincə Axundzadə rus inqilabi-ədəbi fikrindən ən dəyərli və mütərəqqi şeyləri seçib götürür, “Belinskinin odlu ürəyi ilə Qoqolun ayıq realizmini öz şəxsində birləşdirmək istəyirdi.

M.Rəfilinin Axundzadə haqqında tədqiqləri bioqrafik-estetik nəzər kimi Mirzə Fətəli haqqında elmi baxışın inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun samballı monoqrafiyası Mirzə Fətəli öyrənciliyinə layiqli töhfədir. Ədibin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikrində deyil, Yaxın Şərqi elmi fikrində rolunu aşkara çıxarmaq, Qərb ənənələrini ona təsiri, rus ictimai və bədii fikrinin nəhəngləri ilə əlaqələri tədqiq etmək - M.Rəfilinin bu sahədə götürdüyü xətti hərəkətin müxtəlif tərəfləri idi və ədəbiyyatşünasın ölümünədək onu məşğul etmişdir.

1988-ci il oktyabrında Axundzadənin 175 illiyi respublikamızda təntənəli surətdə qeyd edildi. Bu yubileyə AFR-dən, Fransadan, Türkiyədən, İrandan qonaqlar gəlmişdi. Qonaqların arasında yazıcının nəticəsi, Yaponiyadan gəlmiş Pərirux xanım Pezeşki və onun əri ədəbiyyatşünas İrəc Pərsinicat da var idi. Yubiley münasibətilə Axundzadənin “Seçilmiş əsərləri”nin I cildi və M.Rəfilinin “Axundov” kitabının Azərbaycan dilində tərcüməsi də çap olundu. (Sonuncunu rus dilindən bu sətirlərin müəllifi tərcümə edib). Yubileyə gələn italyan türkoloqu C.Belencero qeyd edirdi ki, **“Axundzadə dünya miqyaslı hadisədir”**.

M.Rəfilinin XIX əsr ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində xidmətlərini hətta vaxtilə onu aramsız tənqid etmiş opponentləri də etiraf etmişlər. Çünki XIX əsrin elə bir siması yoxdur ki, M.Rəfili onun haqqında yazmamış olsun. O vaxt Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi işləyən Mehdi hüseyn M.Rəfilinin “Axundovun həyatı, arzuları və qəhrəmanlığı” əsərinə verdiyi rəydə

(26.06.1962) yazırdı: “Bütün əsərdən onun M.F.Axundovu necə dərin məhəbbətlə sevdiyini və onun tarixi əhəmiyyətinin necə dürüst başa düşdüyünü görmək çətin deyil. Mənə elə gəlir ki, Azarnəşr bu kitabı Axundovun yubileyi münasibətilə nəşr etsə, faydalı iş görmüş olar”(Rəy M.Rəfilinin şəxsi arxivindən götürülüb - N.Ə.)

M.Rəfili tədqiqlərində mübahisəli məqamlar da yox deyildir. Bəzən onun mübağliğəli və epitetli üslubu elmi həqiqəti ehtiva edə bilmir, layiqincə əsaslandırma bilmirdi. Digər vaxt onun nəzəri düsturları kifayət qədər tutarlı olmurdu. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu səhvlər bəzən qeyri-dəqiq ifadə səhvi kimi meydana çıxırdı. Bütövlükdə, Mirzə Fətəli mədəni irsinə tarixi yanaşan Rəfili böyük ədəbi əmələ girişdiyini, bu estafətin hələ çox nəsilərə veriləcəyini qabaqcadan başa düşürdü. Bu, onun həqiqi alim kimi tarixi fəhmindən, tarixə layiq hadisə və şəxsiyyətlərə düzgün yanaşmış olduğundan xəbər verir.

M.RƏFİLİ TƏNQİDİ VƏ ƏDƏBİ PROSES

Klassik irsə verdiyi böyük diqqətlə yanaşı çağdaş ədəbiyyatın tədqiqi və təbliği Mikayıl Rəfilinin daim məşğul edən məsələlərdən idi. Bu maraq onda hələ yeniyetmə yaşından doğmuşdu.

Ədəbiyyatın sosial təyinatı məsələsini M.Rəfili birtərəfli başa düşmürdü. O, sovet ədəbiyyatının xəlqi mahiyyətini geniş kütlə ilə bağlılığında, zəhmətkeş insanın mənəvi tələblərinə cavab verməkdə görürdü. Buna görə də “Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqaləsində yazırdı: **“Yaşasın sosializm” demək kütlə ilə yaxın olmaq demək deyildir. Kütlə ilə həqiqi yaxınlıq kütlənin hər bir ağrısını, sevincini hiss edə bilməkdən, dərin düşünə bilməkdən hasil olur”**.

20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəlində M.Rəfilini proletar ədəbiyyatının forma və məzmunu, axtarışları, birinci növbədə onun inqilabı mahiyyəti, bir sözlə real gerçəkliklə əlaqəsi çox maraqlandırır. O, yeni ədəbiyyatın prinsiplə keyfiyyətini güclü ideya-estetik məzmunla izah edirdi. “Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil” məqaləsində o yazırdı: **“Ədəbiyyat əsas vəzifələrimizin ifası yolunda yardım etməli və həyatı, dünyanı inikasından ziyadə, onun yollarını araşdırmağa, onu dəyişməyə say etməlidir. Keçirdiyimiz dövr, dün-**

yanı dəyişən sənətə və sənətkara möhtacdır”.

Göründüyü kimi bu məqamda ədəbiyyatşünas K.Marksın “*filosoflar indiyədək dünyanı izah etməyə çalışmışlar, məqsəd isə dünyanı dəyişdirməkdir*” fikrinə istinad edirdi.

30-cu illərdə sərbəst şer, kəndli ədəbiyyatı, həmçinin yaradıcılıq metodu ilə bağlı mübahisələrin mərkəzində olan Rəfili bu problemlərə dərhal, müstəqil reaksiya verir, bəzən özü belə mübahisələrin təşəbbüsçüsü olurdu. Məsələn, sərbəst şer diskussiyasının əsas səbəbkarı kimi bu şer növünü “*müstəqil mədəni ədəbiyyat*” kimi təqdim etməyə çalışır, marksizm-leninizmin yeni ədəbiyyatda ifadəsinin konstruktivizm olacağını düşünürdü.

Kəndli ədəbiyyatının mövcudluğu və guya müstəqil mədəni cəbhə olması barədə mübahisə metodoloji ixtilafdan doğmuşdu. Gənc ədəbiyyatşünas bu məsələdə belə bir fikri müdafiə edirdi ki, “kəndli şairinin qəti proletar məfkurəsinə malik olması qeyri-mümkündür”. Bu mövqə “*kəndli ədəbiyyatı*” deyilən məfhumu proletar ədəbiyyatına qarşı qoymağa gətirib çıxarırdı.

AZAPP-ın (Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti) 18 sentyabr 1930-cu il qətnaməsində M.Rəfilinin məqaləsi kəskin tənqid edilmiş, sağ opportunist ruhlu əsər adlandırılmışdı.

Sovet yazıçılarının birinci qurultayının iştirakçısı olan M.Rəfilinin də çıxışı ehtirashı, polemik ruhda idi. O, K.Leonidze, S.Çikovani kimi şairləri tənhalıq və mücərrədlikdən uzaqlaşmağa, yeni gerçəkliyə qulaq asmağa çağırırdı, milli forma məsələlərinə toxundu. Xüsusilə romantika məsələsinə yazıçı daha çox fikir verir və deyirdi: “*Romantika mümkün və lazım olan bir şeydir. Biz arzu və əməl bəsləməyi bacarmalı, romantikəsinə yazmağı öyrənməliyik. Bu oxucuya və həyata çox şey verir*”. Bununla belə o belə bir qənaətdə idi ki, “romantika sosialist realizminə tabe olmalı, həyatdan və həqiqətdən doğmalıdır”.

həmin mülahizə isə “partiyalı ədəbiyyat”ın tələbi idi.

Bu qurultaya M.Rəfili artıq üç şer kitabının və M.Qorki, V.Mayakovksi, A.Serafimoviç haqqında kitabçaların müəllifi kimi gəlmişdi. Ədəbi ideologiyanın yaradıcılarına xüsusi diqqət yetirən M.Rəfili ilk qorkişünaslarımızdan biri kimi Qorkinin tarixi xidmətlərindən ətraflı və ardıcıl bəhs etmişdir. Qorkinin istər inqilabdan əvvəlki, istərsə də sonrakı yaradıcılığını dərinədən bilən ədəbiyyatşünas sonrakı dövrdə “daha böyük ehtiras” müşahidə edirdi. “Klim Samkinin həyatı”nı tarixilik baxımından

qiymətləndirən alim yazırdı: **“Bu əsərdə keçmiş həyatın tarixi bir mənzərəsi, burjuva ziyallığının həqiqi və bədii təmsali verilmişdi”**. Mayakovski humanizminin Qorki humanizminə yaxınlaşmasını isə o, rus sovet ədəbiyyatı üçün tipoloji məqam kimi qiymətləndirirdi.

Sovet ədəbi irsinə hazırda müxtəlif baxış bucaqları mövcuddur. Onun əsas qüsuru 20-50-ci illərdə sırf ideologiyadan çıxış etməsi idi. O vaxt sovet ədəbiyyatı sosialist realizmi ədəbiyyatı, tarixən Böyük Oktyabr sosialist inqilabının yetirməsi, bir-birilə daim təmasda olan milli ədəbiyyatların ideya-estetik birliyi kimi qiymətləndirilirdi. Bu ümumi qənaətlə razılaşmağa məcbur olan M.Rəfilinin müasir ədəbiyyat və onun yaradıcılıq metodu üzərində düşüncələri seyrçi xarakter daşımır, bədii və nəzəri praktikanın nailiyyətlərinə əsaslanırdı.

Sovet yazıçılarının Birinci qurultayından sonra M.Rəfilinin tədqiqləri klassik irsə, ədəbiyyat tarixinin yaradılmasına yönəldi. Vətəndaş bir alim kimi o da bu sahədəki boşluğu görür. O, bu fikirdə idi ki, **“Azərbaycan ədəbiyyatının keçmişini öyrənməklə biz bəşəriyyətin əsrlər boyu yaratdığı ən yaxşı mirası mənimsəyən sosialist mədəniyyətinin inkişafına yardım göstəririk.”**

Buna görə ən qədim ədəbiyyatımızı tədqiq edirdi, Nizamini tədqiq edirdi, M.F.Axundzadəni tədqiq edirdi. Nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri, onun məşhur simaları haqqında monoqrafiyalar və müxtəlif xarakterli elmi tədqiqlər meydana çıxırdı.

Burada bir amil də var ki, onu nəzərə almamaq olmaz. Belə ki, 1937-38-ci illərdə bilavasitə ədəbi tənqidlə məşğul olan bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar məhv edildilər. Ola bilsin ki, bu cəza tədbirləri M.Rəfilinin ədəbiyyat tarixi ilə ardıcıl məşğul olmasını şərtləndirmişdir.

M.Rəfilini klassikləri tədqiq etməklə yanaşı öz yazıçı müasirlərini onlardan öyrənməyə çağırırdı. Buna o, klassik dramaturgiyanın nailiyyətlərini misal gətirirdi. *“Ədəbi xəyalat”* məqaləsində o belə hesab edirdi ki, klassik dramaturgiya müasir dramaturgiyanın parlayışına və yüksəlişinə yardım edəcəkdir. *“Qorxmayın, klassiklər sizin yerinizi tutmayacaqlar. Onlar yalnız sizin qolunuzdan tutacaq...”*

Ənənə və novatorluq probleminə alim çağdaş ədəbiyyatla klassik ədəbiyyatın tarixi əlaqəsi baxımından yanaşırdı. Arxivində

saxlanan və Sabirə həsr olunmuş bir yazıda ənənə məsələsi belə şərh olunurdu: “Ədəbi ənənə müstəqil bir hadisə deyil, bəlkə bütünlüklə tarixi şəraitlə, yazıcının həyata münasibətilə, ictimai mübarizənin konkret dövrü ilə əlaqədardır. Ənənə ədəbiyyatın canlı tarixi mündəricəsində, yazıcının qarşısında duran vəzifələrdən, onun öz mövzularına və surətlərinə münasibətindən doğur. Yazıcının ictimai mübarizəyə münasibəti müxtəlif olduğu kimi ənənələr də müxtəlifdir. Buna görə də müasir ədəbiyyatı düşündürən və maraqlandıran ümumiyyətlə ənənə deyil, bəlkə klassik ədəbiyyatın qabaqcıl ənənələridir. Sabirin yaradıcılığı da bizim üçün bu nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir.”

Rəsul Rzanın T.Şevçenkoya həsr edilmiş məqaləsindən: **“Alovlu şair və alim M.Rəfili bir dəfə söhbət zamanı mənə dedi: Ağır dəqiqələrimdə mən həmişə Sabiri oxuyaram. Onun gülüş və göz yaşları ilə dolu, dərin, bəşəri hisslərlə aşılınmış şerlərində elə bir ürək ağrısı duyuram ki, öz çətinliklərimi unuduram”**. M.Rəfilinin varisliyə verdiyi şərh də maraqlıdır. Məsələn, XIX əsr dramaturgiyasını götürək. Alim qeyd edirdi ki, Cabbarlının realist ənənəsini M.İbrahimov “həyat” pyesi ilə davam və inkişaf etdirmiş, onun dramaturgiyasının romantik xətti isə epoxamızın çox istedadlı şairi S.Vurğunun yaradıcılığında öz ən yaxşı ifadəsini tapmışdır”.

“Sovet dövrü” Azərbaycan dramaturgiyasının banisi C.Cabbarlının ədəbi təkamülü M.Rəfili tədqiqlərində diqqətlə izlənilmişdir. O, Cabbarlı irsini yeni bədii mədəniyyətə qiymətli töhfə hesab edirdi. Cabbarlının yaradıcılıq yoluna peşəkar nəzər salan alim bir məqaləsində bu yolu belə səciyyələndirirdi: *“Yaradıcı inkişafında romantizmdən realizmə gedən C.Cabbarlı ən yaxşı əsərlərində tamamilə sosialist realizmi mövqeyində dayanmış, Azərbaycan sovet dramaturgiyasının klassik nümunələrini yaratmışdır”*.

Şair və poeziya mövzusu görkəmli ədəbiyyatşünasın diqqətini daim cəlb etmişdir. Ömrünün sonunadək şer yazan şair Rəfili öz həmkarlarına layiqli qiymət verməkdən çəkinmirdi. 1956-cı ildə S.Vurğunun ölümündən bir neçə ay sonra “Drujba narodov” jurnalında “Vətənpərvər poeziya” adlı yazı dərc olundu. Məqalənin müəllifi M.Rəfili idi. Bu yazı onun Səməd haqqında ilk yazısı deyildi. Lakin bu yazı əvvəlkilərdən onunla fərqlənirdi ki, müəllif Səməd Vurğun haqqındakı təsəvvürünü daha dolğun və əhatəli verə bilmiş-di. “Vətənpərvər poeziya” məqaləsində deyilirdi: *“S.Vurğun dərin*

nəfəslı sənətkardır. Onun poeziyası xalq yaradıcılığı ilə, xalq həyatı və müasirliklə üzvi şəkildə bağlıdır". Müəllif zəruri vəzifə olaraq göstərirdi ki, **"Səməd Vurğunun obraz, fikir və düşüncə dünyasını öyrənmək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının fəxri vəzifəsidir"**.

Bu sözlərin indi deyil, təqribən 40 il bundan əvvəl dediyini nəzərə alsaq M.Rəfilinin mülahizəsinin vaxtına çəkdiyini qeyd etmək olar.

Yeri gəldikcə, S.Rüstəm, R.Rza, O.Sarıvəlli, Ə.Fevzi və b. şairlər haqqında söz deyən M.Rəfilinin bu şairlərin ədəbiyyatımızda özünəməxsus səsinə, məxsusi dəst-xəttinə təhlil və qiymətləndirmək təşəbbüsləri olduqca faydalı idi. Azərbaycan sovet poeziyasının poema sahəsindəki nailiyyətlərini tədqiqatçı bu janrın poeziyamızda aparıcı poetik janra çevrilməsi ilə izah edirdi.

1941 - ci il iyunun 23-də Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Bakıda yazıçıların mitinqində S.Vurğun, M.Rəfil, Q.Sevunts çıxış etmişlər. Ədəbiyyatşünasın Böyük Vətən müharibəsi dövründə faşizm əleyhinə yazdığı publisistik yazılar da siyasi kəsəri, emosional təsir qüvvəsi ilə fərqlənmişdir. 1944-cü ildə o, yazıçılar konfransında deyirdi: **"Biz Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində vuruşan Azərbaycan oğulları haqqında ölməz əsərlər yaratmalıyıq. Bunun üçün yazıçı gözləri cəbhə səhnələrindən ilham almalıdır"**.

Başqa bir çıxış: Rəfil burada ədəbiyyatı da müharibə rəlslərinə keçirməyi tələb edir. O, tələbkarlığı təqdir edərək deyir ki, ədəbiyyatımız da müharibə templəri ilə bir ayaq atmalı, öz səviyyəsini daha yüksəyə qalırmalı, müharibənin ədəbiyyat və sənət qarşısında qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən gəlməlidir.

O, bəzən artıq görkəmli yazıçılarımıza da irad tuturdu. Müharibə mövzusunda yüksək keyfiyyətli əsərlərin azlığı onu təşvişə salırdı: *"...qiymətli yazıçılarımızın belə həqiqi sənətkarlıqla yazılmış əsərləri azdır. Bu az sözümdən qorxmayaq, az deməsək artırıq, yüksəlmərik, az deməsək həqiqəti pərdələsək ədəbiyyatımıza, ədəbiyyata həvəs bəsləyən gənclərimizə ziyan vurmuş olarıq? Azdır? Bəs nə üçün azdır? Çünki zəhmət azdır, həqiqi sənət və ilham əsəri üçün sərf edilən əmək azdır"*.

Müharibədən az sonra SSRİ xapqlarının bu ölüm-dirim mübarizəsində igidliyindən bəhs edən çoxlu əsər yarandı. Azərbaycan nəsrində bu mövzuda çoxlu əsər yazıldı. Ə.Əbülhəsənin "Müharibə" rə-

manını yazıcının böyük uğuru sayan ədəbiyyatşünas əsərin bədii-siyasi məziyyətləri üzərində dayandı. Yazıcının arxivində saxlanan bir məqalədə müəllif yazmışdı. “Əbülhəsənin romanı müharibənin və xüsusilə hərbi məişəti yaxşı bilən adam tərəfindən yazılmış realist inandırıcı bir əsərdir”.

Sovet ədəbiyyatına siyasi romanın çox mühüm və aktual janr kimi nüfuz etdiyini təsdiq etməklə bərabər ədəbiyyatşünasın Cənub mövzusunda yazılan əsərlərdə bu janrın nümunəsini axtarması təsadüfi deyildi. M.İbrahimovun “Gələcək gün” romanı əsas göstəricilərlə bu janrın tələblərinə cavab verirdi.

“Xoşbəxt və azad həyat haqqında təsəvvür, Şimala, Arazın bu tərəfinə üz tutma-romanın əsas leytmotividir”, - M.Rəfilini “Gələcək gün”ün aktuallığını, günün tələblərinə uyurluğunu belə ifadə edirdi.

1945-ci ildə elmlər namizədliyindən birbaşa akademik seçilmiş Mirzə İbrahimov bu sətirlərin müəllifi ilə söhbətində 1988 Rəfilini haqqında dedi:

“Mən Rəfilini iti ağıllı, elmlı, savadlı bir ziyalı kimi tanıyısam. Onda yeniliyə, müasirliyə güclü meyl vardı, bəzən bu həl ictimai konyukturaya sığmırdı. Rəfilini ilə 1935-ci ildə Leningradda danə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etdim. O doktoranturada, mən isə aspiranturada idim. Mikayılın çoxlu tanış-bilişi, rus ədibləri arasında yaxşı əlaqələri vardı. Leningradda Petroza-vodskaya adlı bir küçədə yataqxanada qalırdıq. Maraqlı günlər idi. Sonralar mübahisələrimizdə olub. Bəzən bir-birimizi başa düşməmişik. Axı onun şairliyi də vardı. Mikayıl Rəfilini sözü açıq, çox vaxt kəskin deyən adam idi. Buda çox vaxt ona qarşı çevrilir, istər-istəməz qanqaraldıcı söhbətlər yaranırdı. Biz hətta bir binada yaşamış, qonşu olmuşuq. Sonra onun kiçik mənzilini mənə verdilər, o isə indiki Fioletov küçəsinə, vaxtilə Səmədin yaşadığı mənzilə köçdü. Onunla bağlı əhvalatlar, şəxsən mənim xatirələrim çoxdur”.

Belə gecikmiş etiraflar təkcə M.İbrahimovun dilindən deyil, M.Hüseynin, Ə.Ağayevin, S.Əfəndiyevin və başqalarının da dilindən səslənib. Lakin M.Rəfilinin bir alim və şəxsiyyət kimi qiyməti onun yetirmələri professor Murtuz Sadıqov və Paşa Əfəndiyevin, yazıçılar Hüseyn Abbaszadə və Qılman İlkinin və b. alim və sənətkarların xatirələrində aydın çizgilərlə verilib. Görkəmli ədəbiyyatşünaslardan Şıxəli Qurbanov və Nazim Axundov, teatrşü-

naslardan Ədilə Əliyeva və Adilə İsmayılova M.Rəfilinin yetirmələri idilər.

Rəfil tənqidi həmişə mübariz tənqid nümunəsi olmuş, müəyyən əyintilərinə baxmayaraq çəsərət və sərtliyi ilə fərqlənmişdir. Hələ özü də iyirmi bir yaşında gənc olarkən “Maarif və mədəniyyət”də məsul katib işlərkən Rza Rzazadə bir gənçə redaksiyanın cavabında yazdığı məsləhətlərə diqqət edək: “Mülahizələriniz bir təcrübə olmaq etibarilə fəna deyil, ancaq tənqid bir kəlmənin əvəzində başqa bir kəlmənin daha münasib olduğunu göstərmək kimi şeylərdən ibarət deyil, bəlkə bədii əsərə müəyyən bir üsul və prinsiplərlə yanaşaraq onun məzmun və şəklini, onu doğuran amilləri şərh etmək, bunlar arasında mövcud münasibətləri təsbit etmək, əsəri ədəbi hadisə kimi almaq, onun məziyyət və nöqsanlarını təyin etməkdir. Ruhdan düşməyiniz.. Yazmaqda davam ediniz”...

M.Rəfilini gənclərə sevdiren əsas şəkər onun həmişə gəncliyin ideallarına həssaslıqla yanaşması ilə əlaqədardır.

Professor M.Rəfilini maraqlandıran məsələlər sırasında xalqlar arasında mədəni ədəbi əlaqələr və bədii tərcümə məsələləri də mühüm yer tuturdu.

M.Rəfil müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, onun nailiyyətləri, keçdiyi rol haqqında çox yazmışdır. **Alimin arxivində olan bu qəbildən bəzi əlyazma və məqalələrin adını çəkmək istəyirəm. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ç 1-2. rus dilində); Azərbaycan soveq ədəbiyyatı təqr. 300 səh. rus dilində; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi öçerki. 90 səh. rus dilində; Azərbaycan teatrı tarixi, 400 səh. rus dilində; Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bəzi məsələləri haqqında 86 səh. rus dilində; Bədii tərcümə haqqında 60 səh; Azərbaycanın poeziyası 70 səh. rus dilində; Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının əsaslı şəkildə yenidən qurulması uğrunda. 110 səh. rus dilində; Dobrolyübov. 7 səh. Mayakovski Azərbaycan dilində 17 səh; Azərbaycan orfoqrafiyasının əsas prinsipləri haqqında. 8 səh; Ədəbiyyat dərsliklərini yaxşılaşdırmalı. 23 səh. və s.**

Yazıçının arxivində onun bədii əsərləri də var. Rus dilində yazılmış “Həyat haqqında nəğmə”, “Şirvanşah İbrahim”, “Doğan günəş şəhəri” povestləri bu qəbildəndir. “**Səbuhi**” bədii filminin ssenarisi də M.Rəfilindir. Arxivində olmayan, nə vaxtsa itmiş əsərləri də ola bilər. Ədəbiyyatşünas Ə.Ağayev “Səfillərin” tərcüməsinin H.Şərifin şkafindan tapıldığını söyləmiş, Mikayılin

bu anda hədsiz sevindiyni bu sətirlərin müəllifinə danışırdı.

M.Rəfilinin əmisi qızı Səmayə xanım danışdı ki, ədibin S.C.Pişəvəri haqqında tədqiqat əsəri var. Təəssüf ki, arxivində işlərkən nə bu əsərə, nə də **Azərbaycanda tənqic elminin problemləri*** kimi əsərlərə rast gəldik.

Cəsarətlə demək olar ki, dəyərini itirməyən bəzi əsərlərin tədqiqə və nəşrə ehtiyacı var. Əlbəttə, əsaslı redaktə və ixtisar şərtilə. Elmi kitab və məqalələrdə müəllif Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafına və mərhələlərinə elmi nəzər salır, onların tarixi-nəzəri qiymətini verməyə çalışır. M.Rəfilinin klassik ədəbiyyata vermiş olduğu diqqət müasir ədəbiyyata nisbətən bəl-kə də böyükdür. Lakin ədəbi prosesin fəal iştirakçısı kimi o, ədəbi prosesdə baş verən yenilikləri müntəzəm izləyir, resenziyalar yazır, hətta klassiklər haqqında yazılmış əsərlərdə yeni ədəbiyyat və mənbələrə istinad edirdi.

Ədəbiyyatşünas öz elmi fəaliyyətində müəyyən səhvlər də buraxmışdır. Əgər 30-cu illərin səhvlərini vüluqar sosiologizmin təzahürü kimi izah etmək mümkündürsə, 50-ci illərin səhvləri başqa xarakterdə olub polemik xarakter daşıyır. Bu, XX əsr ədəbiyyatının inqilabi demokratik məzmunu üzərində gedən mübahisə idi. M.Rəfilini yaradıcılığının bu tərəfi haqqında C.Cəfərov demişdir: **"Bu keçici hallar devrünün nöqsanlarından, əyintilərindən, münasibətlərin yanlışlığından, eyni zamanda müəyyən devrdə subyektiv kerüş səhvlərindən doğan hallar idi ki, Rəfilinin ümumi qiymətini zədələyə bilməz"**.

M.Şaginyan Ali Attestasiya Komissiyasına yazdığı bir məktubunda M.Rəfilini "ümumiləşdirməkdən qorxmayan düşüncəli filoloq" adlandırmışdı. Bu bəlkə də tərəddüdlə deyilmiş bir fikirdir. O nəinki, ümumiləşdirmələrdən çəkinmirdi, cəsarətlə axtarışlar aparır, mübahisə edir, tənqidçi və ədəbiyyatşünas fəallığını itirmirdi. Eyni zamanda bu fəallıq məqsədyönlüklə vəhdətdə idi. Başdan-başa ədəbiyyatın qayğıları ilə yaşayan M.Rəfilini ədəbiyyat ordusunun dəyüşkən əsgəri kimi öz fəxri vəzifəsini mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza xidmətdə görürdü.

TEATR VƏ SƏNƏT VURĞUNU

20-30-cu illərdə Azərbaycanda teatr tənqidinin maraqlı nümayəndələri yetişdi. Bunların sırasında teatr tamaşaları haqqında tez-tez çıxış edən gənç M.Rəfilini də var idi. O, Dövlət Akademik

teatrı ilə yanaşı Kənc İşçi Teatrının tamaşalarına gedir, yazılarında həllini gözləyən problemlərdən söz açırdı. Bütövlükdə bir teatr tənqidçisi və dramaturgiya tədqiqatçısı kimi Rəfilinin bu qoşa qanad haqqında maraqlı mülahizələri, qiymətli fikirləri var.

Tənqidçinin A.A.Tuqanov, M.S.Əfəndiyev, A.İskəndərov və b. ilə dostluğu bu dövrə təsadüf edir. Mikayılın Məmməd Arıfla birgə tərcümə etdikləri “Gülən adam” pyesi 1930-u il fevralın 13-də Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. “Gülən adam”ın ardınca o, O.de Balzakin “Ögey ana” pyesini tərcümə etdi. Bu dəfə onun müstəqil tərcümə etdiyi əsər 1939-cu ilin aprelində uğurla tamaşaya qoyuldu.

Moskvada təhsil alıb qayıtdıqdan sonra M.Rəfili “Bakinski raboçi” qəzetinin mədəniyyət şöbəsinin müdirinin müavini təyin olunmuşdu. Azərbaycan teatrlarında tamaşaya qoyulmuş bir çox əsərlərə resenziyaları bu illərdə məhz o yazıb. Bu əsərlərin sırasında təkcə Azərbaycan dramaturgiyasının deyil, dünya və SSRİ xalqları ədəbiyyatının bir çox nümunələrinə rast gəlirik. Məsələn, “Maskarad”, “Knyaz İqor”, “Eskadranın məhvi”, “Karmen”, “hamletA” və s. teatr tamaşaları haqqında resenziyalar bu qəbildəndir.

1933-35-ci illər ərzində “Bakinski raboçi” qəzetində tənqidçinin Azərbaycan mədəni prosesinin müxtəlif problemlərinə dair çoxlu yazısı və məqaləsi çap olunmuşdur. Bunlar arasında təkcə teatr resenziyaları deyil, sirk və kino tamaşaları, musiqi keçələri, sənət adamlarının həyat və fəaliyyəti, yubileyləri haqqında qeydlər və s. var. Tənqidçi M.Rəfili A.Tuqanov, S.Mayorov, A.Ridal, Y.Ulduz kimi rejissorların, A.Zeynallı, Ə.Həsənov, L.Oborin kimi musiqiçilərin, Bülbül kimi müğənnilərin səhnə fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdi.

Ulduz Rəfili kimi rejissorun yetişməsində M.Rəfilinin böyük rolu olmuşdur. Ulduz xanım bizimlə söhbətində etiraf etdi ki, məni Moskvadan dəmiryolu institutundan Bakıya gətirən Mikayıl oldu, yoxsa mən teatr adamı olmayacaqdım. Yəni teatr institutunda dərs demiş alimin kadrlar yetişdirməkdə də xidməti çox olub.

M.Rəfilinin milli teatr problemlərinə həssaslıqla yanaşmasını onun Cabbarlı dramaturgiyasına və teatrlarına bəslədiyi münasibətdən də görmək mümkündür. “Od gəlini”, “1905-ci ildə” və s. əsərlərin səhnə təcəssümü tənqidçi Rəfilidə müxtəlif rəylər doğurmuşdu. “Od gəlini” əsərini “Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişinin romantikası” kimi

səciyyəvləndirən ədib C.Cabbarlı ideyalığını, xəlqiliyini və realizmini həmişə yüksək qiymətləndirib. O, Bakı və Moskva mətbuatında çap etdirdiyi bir çox məqalələrində Cabbarlının dramaturgiyasını müxtəlif aspektlərdən işıqlandırmış, onu “Azərbaycan sovet dramaturgiyasının ilk klassiki” adlandırmışdır.

Məsələn, “1905-ci ildə” pyesinin səhnə təcəssümündə onu maraqlandıran nə idi? O, bu əsərin inqilabi və siyasi əhəmiyyətini qeyd etməklə bərabər onu tarixin mənalı və inandırıcı lövhəsi, teatrın və rejissorun nailiyyəti kimi qiymətləndirirdi. O, həmin əsərin Türk İşçi Teatrında (1934, rejissor Ridal/ və Dövlət Akademik teatrında /1955, rejissor İskəndərov/ tamaşaları haqqında rəy yazmışdır. Sonunçu tamaşa haqqında yazırdı ki, “A.İsgəndərov bu tamaşada öz istedadını bir daha sınaqdan çıxarmışdır”.

Ç.Cabbarlının ölümündən iki həftə sonra Bakıda Qızıl Əsgər və Dənizçi evində sənətkarın xatirə gecəsi keçirildi. Gecəni S. Vurgun açmış, Əli Nazim Azərbaycan, M.Rəfil isə rus dilində məruzə etmişdilər. “Literaturnaya qazeta”, “Vıška”, “Ədəbiyyat qəzeti” və s. qəzetlərdə çap etdirdiyi dəyərli yazılar onun Cabbarlı dühasına göstərdiyi diqqətin təzahürüdür. “Teatr i dramaturgiya” jurnalında (1935, N1) Cabbarlı haqqında nekroloqun müəllifi də M.Rəfilidir.

M.Rəfil öz tədqiqatlarında Azərbaycan dramaturgiyasının atası M.F.Axundzadənin tarixi xidmətini unutmayıb. Tənqidçinin “Dağılan tifaq”, “Müsibəti Fəxrəddin” kimi əsərlər və onların səhnə təcəssümü haqqında düşüncələrini də nəzərə almamaq olmaz.

Ədəbiyyatımızda faciə problemi ilə əlaqədar mübahisələrdən biri N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” pyesinin faciə olub-olmaması məsələsidir. Bu pyesi faciə kimi qəbul etməyən ədəbiyyatşünas onu N.Ostrovskinin “Tufan” ilə müqayisə edərək belə bir qərarə gəlmişdi ki, **“Tufan” kimi “Müsibəti-Fəxrəddin” də dərin, matəmli, sarsıdıcı, ictimai bir dramdır, qəhrəman Fəxrəddinin taleyi nə qədər faciəli olsa da xarakteri trakik xüsusiyyət daşır**”.

Əlbəttə, bir çox tədqiqatçılar /o cümlədən bu sətirlərin müəllifi/ bu qənaətlə razılaşmamışlar. Qeyd etməliyik ki, “Müsibəti-Fəxrəddin” faciə janrının bütün klassik göstəriçilərinə cavab verməsə də birinci növbədə qüvvətli ehtiras və güclü konfliktinə görə bu janra aid edilə bilər. Janr probleminə toxunarkən tənqidçinin, komediya janrının əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirdiyini xa-

tırlamaq olar. S.Rəhmanın komik istedadına o, yüksək qiymət vermişdi.

Dünya klassikasına bələd olmadan yaxşı müasir dramaturq olmağın qeyri-mümkünlüyü aşkardır. Bu cəhətə xüsusi fikir verən M.Rə-fili “Ədəbi xəyalat” adlı əsəsində yazırdı: “Əsl dramaturq bütün dünya dramaturgiyasının ən mümtaz əsərlərini dərinədən tədqiq etməlidir”,

Bir teatr tənqidçisi kimi M.Rəfili Şekspir teatrından xüsusi bəhs etmişdir. “Bakinski raboçi” qəzetinin 1935-ci il 14 mart tarixli nömrəsində “Şekspir teatrının Azərbaycan səhnəsində otuz ili”adlı yazı dərc olundu. Bu, səbəbsiz deyildi. Azərbaycan tənqidçisi Şekspirin simasında Avropa humanizminin parlaq, intibah yüksəlişini görürdü. Tənqidçi “Kral Lir”in teatrında səhnə təcəssümünü mühüm mədəni hadisə sayır, bunu teatrın öz qüvvəsinə inamı ilə izah edirdi. “Kral Lir”in tamaşaya qoyuluşu ilə teatrımızın qarşısında klassik rus və Qərb dramaturgiyasını mənimsəmək yolunda yeni və parlaq perspektivlər açılır”.

“Qış nağılı”nın səhnə təcəssümü tənqidlə qarşılanmışdı. Rəfili bu pyesə “realist bir nağıl”, “Şekspir humanizminin ehtiraslı ifadəsi” kimi yanaşırdı. “Qış nağılı” resenziyasının müəllifi tamaşanı ona görə tənqid edirdi ki, quruluşçu rejissor əsərin ideyasını Şekspirin yaradıcı realizmində axtarmaq əvəzinə melodramatik səhnələr yaratmağa çalışır. Tamaşanın pafosunun gurultu, dəbdəbə, deklomasiyadan ibarət olması rejissorun zahiri effektə üstünlük verməsi ilə izah edilirdi.

M.Rəfili çıxışlarından birində demişdi: “Teatr mürəkkəb, çox cəhətli sənətdir. Və o, özünə xüsusi yanaşma tələb edir. Lakin teatr sənətinin spesifikasiyası heç də tələb etmir ki, teatrın daxili həyatı, tamaşaların hazırlanma prosesi, repertuar problemlərinin müzakirəsi, obraz üzərində iş metodları məsələləri xaric aləmdən təcrid edilsin”.

Bu mənada onun teatr tamaşalarına təkəbr dramaturji fakt kimi deyil, həm də sintetik sənət növü kimi yanaşması təbiiyədir. Onun fikrincə pyesin ədəbi “siması” ilə səhnə təcəssümü sıx bağlıdır.

Aktyor sənətkarlığı teatrın əsas dayaq nöqtələrindən sayılır. Bu xüsusiyyəti teatrın yaradıcı keyfiyyətlərindən ayırmayan tənqidçi aktyor sənətkarlığını “teatrın ziynəti” kimi qiymətləndirmişdir. Məsələn “Müfəttiş” /1952/ və “Namus”/1955/ kimi tamaşalar kollektiv aktyor sənətkarlığı nümunəsi baxımından qiymətləndi-

rilmışdır. Resenzent bir fikrində də haqlı idi ki, “Müfəttiş” hər bir aktyor üçün imtahandır”.

M.Rəfilin H.Ərəblinski haqqında dəyərli məqalənin müəllifidir.O, Azərbaycan səhnəsinin M.Davudova, H.Qurbanova, F.Qədri, M.Mərdanov, M.A.Əliyev, İ.Osmanlı, R.Əfqanlı, İ.Dağıstanlı və b. nümayəndələrini yüksək qiymətləndirmişdi. Tənqidçinin fikrincə obrazın mürəkkəbliyinə və ziddiyyətli cəhətlərinə vəqif olmaq əsas tələblərdəndir və Eyvaz rolunda çıxış edən R.Əfqanlı “Öz rolları üzərində dərinədən düşünən, müsbət və mənfi rolları eyni dolğunluqla yaradan bir sənətkardır”.

Yuxarıda tənqidçinin A.İskəndərovu yüksək qiymətləndirdiyini qeyd etmişdik. O, Azərbaycan səhnəsində çalışan rus rejissorlarına layiqli diqqət yetirirdi. S.Mayorovun redissorluq fəaliyyətinin on illiyi münasibətilə deyilmiş bu fikir də diqqətəlayiqdir: “Mayorovda bədiilik və gözəllik hissi var, lakin o, teatr tamaşasının təşkilatçısı olan rejissor işində ciddi məqamlardan olan ölçü hissini heç də həmişə gözləmir”.

M.Rəfilinin teatr və sənət haqqında yazı və məqalələri çoxdur. Müharibədən sonra (40-cı illərin sonunda) “Azərbaycan teatrının tarixi”ni yazmaq istəyib. Arxivində belə bir əlyazması var.

O, sənətin sehirlı qüdrətinə inanırdı.

O, musiqini sevirdi.

Asəf Zeynallının ölümününün il dönümü münasibətilə ”Bakinski raboçi” qəzetində M.Rəfilin yazırdı: “Onun yaradıcılığının dərin lirikası böyük emosional qüvvəsi ilə seçilir”.

M.Rəfilinin sənət və sənətkar haqqında düşüncələri ibrətamizdir. O, sənətdə ilhamın da, zəhmətin də payını təsdiq və təqdir edir. O, fikri də, hissi də sənət üçün eyni dərəcədə məqbul hesab edir. Tənqidçi bir çıxışında demişdi: “Ədəbiyyat və sənət seyrəngah deyil, çıdır düzü deyil, böyük və ehtiraslı əmək, yüksək mədəniyyət, namuslu və qeyrətli fikir və hisslər meydanaıdır”.

M.Rəfilin bir sıra kinopovestlərin. ssenarilərin, kino resenziyalarının müəllifidir. 1937-ci ildə çəkilmiş “Səbuhi” filminin ssenarisini, “Xosrov və Şirin” operasının librettosunu o yazmışdı. O, təsviri sənət məktəblərini yaxşı bilir, impressionizm və ekspresionizmdən, modernizm və dəbdə olan “vaqantlar poeziyası”ndan eyni həvəslə söz açmağı bacarırdı.

Şerlərinin birində deyirdi:

Rüzgar - sərxoş

Mən - sərsəri

Axşam - dəli.

Ədibin istər bədii, istərsə də elmi əsərlərində ədəbiyyat və sənət vurğununun, yaşamaqdan, çarpışmaqdan, mübarizədən doymayan dolğun bir şəxsiyyətin qəlbi vurur.

Mikayıl Rəfilinin sənət anlamı genişdir. Onun publisistik yazıları da müxtəlif mövzuda və müxtəlif xarakterlidir. Eyni zamanda bədii yaradıcılığın nəzəri və estetik problemləri tənqidçi və ədəbiyyatşünasın yaradıcılığında lazımı qiymətini almışdır.

Mikayıl Rəfilinin sənət haqqında fikirlərindən: “Sənətkar əsrinin, xalqının tələblərini duyaraq, dövrün qabaqcıl ideyaları ilə ruhlanaraq yaratmalıdır.

Sənət quru ilham, sadə bir arzu nəticəsi deyildir. Sənət üçün dünya təcrübəsi, dünyanı görə bilmək, bilik, aydın dünyagörüşü və böyük zəhmət əsas tələblərdəndir.

Hər bir dahiyənə əsər idrak, tədqiq, görə bilmək, düşünmək, duymaq nəticəsində yaranmışdır.”

“İmpressionizm və ekspressionizm” məqaləsində müəllif bu iki cərəyanın yaranma səbəbləri ilə maraqlanmış və onların nümayəndələrinin yaradıcılığından bəhs eləmişdir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünas təkcə dünya mədəniyyətinin hadisə və şəxsiyyətləri haqqında deyil, həm də milli mədəniyyətimizin yaradıcıları haqqında qiymətli fikirlər yürütmüşdür. Bu siyahıda Xaqani və Nizamidən tutmuş Səməd Vurğunadək, Ü.hacıbəylidən F.Əmirovadək, Ə.Naxçıvanidən S.Dadaşovadək bir çox adlara rast gəlmək olar.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ YOLLARINDA

Görkəmli ədəbiyyatşünas, şair və pedaqoq, professor Mikayıl Rəfilinin ədəbi fəaliyyətində onun tərcümə yaradıcılığı mühüm yer tutur. O, tərcüməni mühüm yaradıcılıq sahəsi kimi qiymətləndirdiyi kimi gəldikcə bir sıra əsərləri dilimizə çevirmişdir.

Onun M.Arıflə birgə tərcümə etdikləri “Gülən adam” pyesi 1930-

cu il fevralın 13-də Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulmuşdu. Bu dövrdə onu tərcümə məsələsi ilə maraqlandığını Tuqanova yazdığı məktub təsdiq edir.

Bu məktubda o, bəzi pyeslərin dilimizə tərcüməsi zərurətindən danışıq. Məlum olduğu kimi nə “Albalı bağı” nı, nə də “Zirehli qatarı”nı tərcümə etmək ona müəssər olmuşdu. Lakin ədib tərcümə işindən əl çəkməmişdi. 1939-cu il aprelın 17-də tamaşaya qoyulmuş “Ögey ana” pyesi tərcüməçinin fransız dramaturgiyasına ikinci müraciəti idi. Xatırlatmalıyıq ki, bu pyes böyük fransız yazıçısı O.de Balzakın Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmuş yeganə pyesidir. Bir tərcüməçi və ədəbiyyatşünas kimi M.Rəfilin, teatr üçün tərcümə olunan pyeslərin məzmununa da böyük əhəmiyyət verirdi.

Ümumiyyətlə, o, Fransa ədəbiyyatından xeyli əsər tərcümə etmişdir. Balzakın “Qorio ata”, “Qobsek”, V.hüqonun “Səfillər” və “Paris Notrdam kilsəsi” romanlarının tərcüməsi onun qələmindən çıxmışdır. Rəfilinin “Səfillər”in ilk tərcüməsi üzərində işi xüsusilə təqdir olunmalıdır. O, bu işə böyük kömək sərf etmiş, əsəri yüksək bədii səviyyədə və məharətlə tərcümə etmişdir.

Ədibin fransız romantizminin bu böyük abidəsinə müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Rəfilin realist Balzakla maraqlandığı kimi, romantik hüqo ilə də dərinlən maraqlanıq, ədəbi tənqidi məqalələrində də bu yazıçıların yaradıcılığına toxunurdu. O, hüqonu təkə romantik kimi deyil, həm də realist kimi qiymətləndirirdi. **“Romantizm və hüqo”** məqaləsində o, “Səfillər” haqqında yazırdı: **“Bu romanın mərkəzində biz Jan Valjanın dəyişməsinə, zalımın ideal olmasını görməkdəyik.”**

Tərcüməçi Avropa ədəbiyyatının təkə nəsr əsərlərini tərcümə etmirdi. İstedadlı şair olan M.Rəfilinin poetik tərcümələri də onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, Emil Verxarın, U.Uitmenin, T.Şevçenkonun, A.Blokun və başqa şairlərin şeirlərini dilimizdə səsləndirmişdir. Rus poeziyasının böyük klassiki A.S.Puşkinin “Tunç” atlı poemasının ilk tərcümələrindən biri də Rəfilinə məxsusdur.

XIX əsr rus ədəbiyyatının dikər nəhəngi L.Tolstoyun “Dirilmə2 romanı ilk dəfə 1950-ci ildə Azərbaycan dilində nəsr olunmuşdur. Bu əsərin tərcüməsi üzərində M.Rzaquluzadə ilə yanaşı M.Rəfilin də çalışmışdı. M.Qorkinin bir neçə hekayəsini, o, M.Ariflə birlikdə tərcümə etmişdi. Tərcüməçi özünə doğma və yad olan, müxtəlif xarakterli tərcümə ustaları ilə /M.Arif, B.Musayev,

C.Məcnunbəyov, M.Müşfiq/ birgə işləmiş, nəsr və şer əsərlərini məharətlə dilimizdə səslənməsinə çalışmışdır. O.de Balzakin bir sıra povest və hekayələri /Torio ata, Qobsek və s/ onun tərcüməsində dəfələrlə nəşr olunub.

Bir tənqidçi kimi tərcümə problemlərindən M.Rəfilə 1-ci ümumittifaq sovet yazıçıları qurultayındakı çıxışında da söz açmışdı. Natiqi birinci növbədə tərcümənin beynəlmiləl əhəmiyyəti yaxından maraqlandırır. Öz çıxışında tərcüməyə xeyli yer ayıran Rəfilə deyirdi: **“Tərcümələri qüvvətləndirmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, Tixonov və Pasternak təkcə Tabidzeni, Çarensi, Rüstəmi yox, Zaqaqzayanın başqa şairlərini də tərcümə etsinlər”**. O, konkret olaraq Q.Tabidzenin, Q.Leonidzenin və S.Çikovanınin şerlərinin rusca tərcümələrini nəzərdən keçirir. Həm ümumiyyətlə məzmun, həm də tərcümə keyfiyyəti baxımından bu şerləri təhlil edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünası o vaxt Sovet İttifaqında gedən ədəbi prosesləri diqqətlə izləyir, bir çox yazıçı və tədqiqatçıları şəxsən tanıyır, onlarla əlaqə saxlayırdı. Onun Ukrayna ədəbiyyatı, Pribaltika xalqlarının ədəbiyyatları, Orta Asiya xalqlarının ədəbi nümunələri və s. haqqında yazdığı kitab və məqalələr onun elmi irsinin əhəmiyyətli bir qismini təşkil edir. 80-ci illərdə Kiyevdə çap edilmiş “Şevçenko” ensiklopedik lüğətində M.Rəfilə haqqında məqalə verilməsi alimin fəaliyyətinə verilən diqqəti təzahürüdür.

Ümumiyyətlə, M.Rəfilə həmişə tərcümənin aktuallığını daim ön plana çəkir, milli əsərlərin rus dilinə tərcüməsini sürətləndirməyi təklif edirdi. Bu mənada S.Rüstəmin “İki sahil” kitabı rus dilində onu qane etməmişdi. Məhz tərcüməçi Jeleznovun sayəsində “S.Rüstəmin mətin, aydın, kəsərli şerləri rus dilində cümlələrdəzlığa çevrilir” - tərcümənin keyfiyyəti, haqqında tənqidçi belə yazmışdı.

1951-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının bədii tərcümə problemləri ilə bağlı konfransı keçirildi. Professor M.Rəfilə tərcümə haqqında etdiyi çıxışında bu işin əhəmiyyəti və çətinliklərini, respublikada tərcümə işinin vəziyyətini və nöqsanlarını konkret misallarla açıb göstərmişdi. O çıxışında deyirdi ki, bədii tərcümə bütün sovet xalqlarının mədəni həyatında əhəmiyyətli yer tutmuş, məfkurə cəbhəsinin mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Tənqidçi bu çıxışında iki istiqaq-

mətli /azərbaycancadan ruscaya və əgsinə/ tərcümənin prinsip və qayğılarından söhbət açırdı.

Ölümündən bir qədər əvvəl, daha doğrusu 15 iyun 1957-ci ildə “Sovetski pisatel” nəşriyyatının baş redaktor müavini İ.Q.Yampolskiyə məktubunda yazırdı: “Ən çətin tərcümə olunan - hüseyin Caviddir. Köhnə tərcümələr var, lakin yararlıdır. Tərcüməni kimə həvalə etməyi hələ yəqinləşdirməmişəm. Antokolskiyə vermək pis olmazdı, amma onun işi onsuz da ağırdır. Bu məqamda “Bayron tipli” romantik lazımdır, lakin məcburi deyil. Təki yaxşı şair olsun. Bəlkə Sizin özünüzün namizədiniz var? Selvinskiyin namizədliyinə razı olardınız mı?”

Mikayıl Rəfilini istər Moskva və Leninqradda, istər Kiyev və Tbilisidə rəyi ilə hesablaşılan görkəmli mütəxəssis idi - onun müsbət rəyi bir çox müşkülləri həll edirdi.

Alimin arxivində P.Antokolski, İ.Selvinski, V.Kirpotin, R.Kirpotin, A.Adalis, B.Eyxenbaum, R.Ivnev, A.Durnova, M.Şaqinyan, İ.Yenikolopov və başqa ədiblərlə məktublaşmaları saxlanılır.

M.Rəfilini tərcümə prosesində mətnə sadaqət məsələsinə də çox ciddi yanaşırdı. O, Belinskiyin “tərcümə edilən əsərin ruhunu vermək” fikrini müdafiə edir, mexaniki və hərfi tərcümə üsulunu pisləyirdi. Əlbəttə, tərcümə edilən əsərin mətninə qarşı hörmət tərcümə işinin mühüm tələblərindən biridir. Ədəbiyyatşünas tərcümə əsərinə birinci nəvbədə yaradıcı münasibət bəsləməyi tövsiyə edirdi. “Orijinalı dəyişdirmək, onu təkmil etmək, yaxud sərbəst bir şəkildə sətirlərini qaralamaq yaradıcı tərcüməçinin vəzifəsi xaricindədir. M.Rəfilini Ə.Abbasovu ona görə tənqid edirdi ki, o /yəni Ə.Abbasov/ M.Aligerdən hərfi tərcümə tələb etmişdi.

R.Rzanın “Lenin” poemasını rus şairi və tərcüməçisi A.Tarkovski tərcümə etmişdi. Bu əsərin tərcüməsini M.Rəfilini yüksək qiymətləndirir, tərcümənin məziyyətini “böyük bir diqqət və yaradıcı üsulla” çevrilməsində, S.Vurğunun A.Adalis tərəfindən edilmiş tərcüməsinə gəldikdə isə tərcümənin qüsurlu tərcüməçinin ifrat özbaşınalığında görürdü.

Belə misalları çox gətirmək olar.

Rəfilini ümumiyyətlə, poeziyanın tərcüməsinə diqqəti artırmağı tələb edir, poetik asərlərin tərcüməsinə fərdi yanaşmağın tərəfində dururdu. Ədəbiyyatşünasın bu mülahizəsi də diqqətəlayiqdir: “Poeziya formaca millidir, spesifik bir xarakter daşıyır, xalqın

müəyyən spesifik əlamətini ifadə edir. Bu milli xüsusiyyəti aydınlaşdırmaq və göstərmək lazımdır. O, buna görə tərcümə obyektinə milli özünəməxsusluğuna görə yanaşmağı məsləhət görürdü. Tənqidçi məhz bu baxımdan iki satirikin - Krılov və Sabirin tərcüməsini eyniləşdirməməyə tərəfdar çıxırdı.

Azərbaycan dilindən rus dilinə poeziya tərcüməsindən danışarkən o, Seyid Əzimin və Sabirin uğurlu tərcümələri üzərində dayanırdı. Bu mənada Sabiri bacarıqla çevirmiş Pançenkonun əməyinə yüksək qiymət verilmişdi. M.Rəfil yazırdı ki, Sabiri tərcümə etmək asan iş deyildir. Onun xüsusiyyəti və milli kaporiti mürəkkəb və zəngindir. Bəzi tərcümələrdə rast gəlinən gülünc səhvlər Pançenkoda azdır. Sabir əsasən pis səslənmir. Poeziyanın tərcüməsi məsələsində o, Götenin fikirlərini əsas gətirir. Birinci halda tərcüməçi hətta kaloriti pozmaq hesabına şairi öz torpağına keçirir və ona öz gözləri ilə baxır. İkinci məqamda tərcüməçi tərcümə etdiyi şairin milli həyatına, ifadə tərzinə öyrəşir. M.Rəfil qeyd edirdi ki, ikinci yol daha düzgündür.

Müəlliflə tərcüməçi arasında sıx yaradıcılıq əlaqəsi tərcümə estetikasının diqqət mərkəzində duran problemlərdəndir. M.Rəfilinin fikrincə tərcümə prosesində müəllif bu işə fəal kömək etməli, əsərinin digər dildə neçə səslənməsinə diqqət yetirməlidir. Bədii tərcümədə tərcümə redaktorunun da öhdəsinə böyük məsuliyyət düşdüyünü söyləmək artıqdır. Çünki tərcümənin keyfiyyətinə redaktorun rolu öz təsirini göstərə bilər və göstərməlidir. Bu qayğı ilə yanaşı tərcümədə dil mədəniyyəti və dəqiqlik məsələsinə laqeyd olmamaq M.Rəfilinin tərcümə qayğılarından idi. Ədəbiyyatşünas bir fakta da diqqəti cəlb edirdi ki, bəzən bir əsəri bir neçə tərcüməçiyə tapşırırlar. Bu, çox vaxt əsərin keyfiyyətinə xələf gətirir. Belə müştərək tərcümə fəaliyyətindən çəkinmək lazımdır. O deyirdi ki, **“tərcümə yaradıcılıq hadisəsidir. Onu bir neçə hissəyə bölmək bəlkə də lazım deyildir.”**

Tərcümə hər bir milli mədəniyyətin əlavə xəzinəsidir... Alimin tərcümə haqqında gəldiyi nəticələrdən biri də bu qənaət olmuşdur. O, tərcümənin ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı mədəni əlaqələrə, xalqlar dostluğuna, eləcə də müasir dilin zənginləşməsinə, dilin cilalanmasına da etdiyi fəal yardımını unutmurdu. M.Rəfilinin bu mülahizəsi də ibrətamizdir. “Tərcümənin üslubu, doğruluğu, orijinala uyğunluğu tərcüməçinin məharətindən, zövqündən, dil ehtiyatının zənginliyindən asılıdır”.

Bu mənada, o, Azərbaycan poeziyasının rus dilinə tərcüməçiləri olan görkəmli rus şairləri K.Simonovun, P.Antokolskinin tərcümələrini təqdir edir. O, Azərbaycanda yaşayan və tərcümə ilə məşğul olan rus yazıçılarından A.Plavnik, Oratovski və b. şairlərin əməyinə qayğı ilə yanaşırdı. 1951-ci ilin dekabrın 5-də “Ədəbiyyat qəzeti”ndə M.Rəfilinin “Yevgeni Onegin” Azərbaycan dilində” məqaləsi çap olundu /bundan bir neçə həftə əvvəl onun “Hərb və sülh” Azərbaycan dilində yazısı çıxmışdı/. Əsərin bədii xüsusiyyətlərinin tərcümədə mühafizə olunmasını xüsusi heyranlıqla qeyd edən ədəbiyyatşünas onun səlis, sadə, canlı bir dildə tərcümə edildiyini xatırladırdı. O yazırdı: “Şair əsərin daxili təbiətini duymuş, Puşkinin axıcı üslubunu mənimsəyərək misraları Azərbaycan dilində səslənə biləcəyi bir şəkildə tərcümə etmişdir”.

Bir kədərli haşiyə: **M.Rəfilə və rus ədəbiyyatı-çox böyük mövzudur. Bir neçə il bundan əvvəl Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun Mina Atakişiyeva adlı gənc bir aspirantı bu mövzuda dissertasiya yazmışdı. Əhatəli, zənkın bir iş alınmışdı. Lakin elmi rəhbər məsələsində onun bəxti gətirmirdi. Minanın rəhbərləri professorlar Pleskaçevski və Həbib Babayev ardınca vəfat etdilər. Mina özü də Müdafiə ərəfəsində 1995-ci ilin dekabrında qəflətən dünyasını dəyişdi...**

Bir qayda olaraq tərcümə tənqidçiləri yalnız tərcümədəki nöqsanları göstərməklə kifayətlənirlər. Lakin M.Rəfilə tərcüməçinin bir sıra nöqsanlarını göstərməklə bərabər tərcümənin dəqiq variantını təklif edirdi. Məsələn, o göstərirdi ki, “vina kometi brıznul tok” ifadəsində söhbət kometa çaxırından getmir, kometa kimi şütüməkdən gedir. Yaxud “Fırəng taamının lap gözü olan, dadlı tavakababı buğlanır əlan” ifadəsindəki tavakababı fransız yeməyi ola bilməz. Yaxud arxivində saxlanan qeydlərdə hətta R.Rzanın V.Mayakovskidən tərcümələri haqqında dedikə sət tənqidi qeydlər var.

M.Rəfilə Azərbaycan sovet ədəbiyyatında tərcümə işinə maraq göstərən, bu işin nəzəriyyəsi ilə dərinədən məşğul olan ziyalılarımızdan idi. Hələ 30-cu illərdə Servantesin, R.Taqorun, K.Hamsunun və b. yazıçıların dilimizdə səslənməsi haqqında professional söz deyən M.Rəfilə böyük tərcümə irsi də qoyub getmişdir. İnanırıq ki, bu nəzəri-praktiki fəaliyyətin nəticəsi nə vaxtsa əsaslı tədqiqlərin obyektinə olacaqdır.

NAZİM HİKMƏTLƏ GÖRÜŞLƏR

Yadımdamı Rəfili

Amma hanı yaddaşın yox

Əlin, ayağın, gözüün, qaşın yox

Qardaşım, bir sümüg yığımsan ...

... Bakıda bir məzarlıqda

1958-ci ildə yazılmış və M.Rəfiliyə həsr olunmuş məşhur şerin müəllifini tanımaq çətin deyil. Görkəmli türk şairi və dramaturqu, mühaçir həyatı yaşamış Nazim hikmətin Mikayıl Rəfili ilə mənəvi yaxınlıq və yaradıcılıq əlaqələri hələ 1924-cü ildə başlamışdı /bu tanışlığın tarixini də həmin şerdən öyrənirik/. Xatırladaq ki, Nazim hikmət bu şeri Praqada M.Rəfilinin ölüm xəbərini aldığı gün yazmışdı. Böyük şair “nəslinin yarpaq təkümünün başladığının” ürək ağrısı ilə xəbər verir, məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası haqqında dostluq təəssüratını bir neçə ştrixlə, təsirli və inandırıcı şəkildə çatdırırdı. N.hikmət M.Rəfilinin bədii yaradıcılığı ilə də tanış olduğunu nəzərə çarpdırır, onun universal istedadını xüsusi qeyd edirdi.

30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şerin ilk dəfə canlandığı illər idi. M.Rəfili, Əli Nazim, R.Rza, S.Vurğun və b. bu vəzndə yazırdılar (sonralar S.Vurğun bu şerdən uzaqlaşdı, bir dəfəlik heca vəznini üstün tutdu). 30-cu illərin sonunda və 40-cı illərdə sərbəst şer dalğası zəiflədi və yalnız 50-ci illərdə yenidən əhəmiyyət kəsb etdi.

M.Rəfilinin ilk şerlərindən biri “heraklit şairinə” Nazim hikmətə müraciətlə yazılmışdı.

“Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqaləsində o, Nazim hikmət haqqında yazırdı: “Nazim hikmət qafiyəçi deyildir. Onun əsərinin qiyməti bundadır ki, qafiyəsiz belə bir sənət əsəri sayıla bilər. M.Rəfilinin yuxarıda adı çəkilən məqaləsi, eləcə də digər məqalələri sərbəst şer probleminin geniş müzakirəsi və aydınlaşması yolunda mühüm addım olmuşdu.

Əlbəttə, bu nəzəri mübahisələr mövcud poetik təcrübəni nəzəriləşdirmək, konkret təriflər axtarmaq qayğısından irəli gəlir, dünya ədəbiyyatının sərbəst şer təcrübəsi ilə milli sərbəst şer ənənələrini müqayisə etmək təşəbbüslərindən doğurdu.

Məlumdur ki, şerimizdə ilk sərbəst şer eksperimentlərinin müəlliflərindən biri M.Rəfilinin olmuşdur. Onun yeddi ildə (1929-36) çap etdirdiyi şer kitabları poetik yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvür oyadır. Nazim Hikmətin də ilk ədəbi təcrübələri bu dövrə təsadüf edir. Məlumdur ki, o, Sovetlər İttifaqına ilk dəfə 1921-ci ildə gəlmiş, üç il Moskvaya təhsil apmışdı. Ehtimal ki, onların ilk görüşü ya Moskvada, ya da Nazim Türkiyəyə qayıdarkən (1924) baş vermişdi, Akademik Məmməd Arif yazır: “Təbiətən narahat adam olan Rəfilinin bir şair kimidə narahat idi: zəmanə ilə ayaqlaşmağa can atan, daim axtaran, öyrənən, təcrübə edən, səhv buraxmaqdan qorxmayan bir şair idi”. Buna görə də M.Rəfilinin sərbəst şer üzrə müəllimlərindən, istinad etdiyi avtoritetlərdən birinin məhz Nazim Hikmət olduğunu danmaq olmaz. N.Hikmətin Azərbaycanda sərbəst şerin yaranmasına böyük təsirini təsdiqləyən M.Rəfilinin 1927-ci ildən sonra Azərbaycan sovet ədəbiyyatının məfkurəvi bir ədəbiyyat kimi inqilabiləşməsinə N.Hikmətin böyük xidməti hesab edirdi. Bu fikrin yanlışlığını göstərməklə yanaşı qeyd etməliyik ki, N.Hikmətin bu dövrdə Azərbaycanın gənc şairlərinə təsiri kifayət qədər böyük idi, ancaq ədəbiyyatımızın, eləcə də poeziyamızın “inqilabiləşməsinə” təkcə N.Hikmətlə bağlamaq doğru deyildi.

M.Rəfilinin N.Hikməti “türk sərbəst şerinin banisi” adlandırıldı. Doğrudan da Nazim bu zaman şerinin parlaq nümunələrini yaratmışdı və sərbəst şerinin pionerlərindən hesab olunurdu. Türk dilində Bakıda çıxmış “Günəşi içənlərin türküsü” /1928/ onu şair kimi daha da məşhurlaşdırmış, yeni poeziyanın müjdəçilərindən etmişdi. Şairin səsi öz çağırış ruhu, siyasi pafosu ilə seçilirdi.

Axın var

Günəşə axın!

Günəşi zəbt edəcəyig

Günəşin zəbti yaxın!

- deyən şair yeni cəmiyyət quruculuğunu söylə tərənnüm edirdi. M.Rəfilinin 1925-26-cı illərdə o, Stalin adına klubun Ədəbiyyat dənəyində fəal iştirak edir, şerlərini burada oxuyurdu, həm də jurnalda məsul katib işləyir, jurnalın oxunaqlı çıxmasına çalışırdı. O, 1927-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Moskvaya getdi və Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat və incəsənət fa-

kültəsinə daxil oldu. Onların dostluğu burada da davam etmiş, mənəvi tellər bərkimişdi. Çünki 1927-ci ildə təqiblərdən uzaqlaşan N.hikmət artıq ikinci dəfə Sovetlər Birliyinə gəlməyə məcbur olmuşdu. Qaynar temperamentli, geniş erudisiyalı, yeni biliklərə can atan Mikayıl Nazim Hikmətin xoşuna gəlirdi. N.hikmət, öz növbəsində M.Rəfili poeziyasını yüksək qiymətləndirmiş, onun şerləri ilə vaxtaşırı tanış olmuşdur.

M.Rəfilinin “Axşam” şerinin ərəb əlifbası ilə avtoqrafı üzərində N.hikmətin qeydləri bunu sübut edir. “Şəkildə ustad olan Rəfili, möhtəbədə (yəni mahiyyət və məzmununda - N.Ə.) olaraq səndən dərs almaq lazım olacaq. (Sənən təbəssümün ölən bir ulduzdur, səh 142).

Məlum olduğu kimi, Nazim hikmət Azərbaycana, onun paytaxtı Bakıya böyük məhəbbət bəsləmişdir. Bakı haqqında onun təəssüratı ilk dəfə “Neftə doğru” poemasında üzə çıxmışdı. Bu poemada şair, 1927-ci ildə Bakıya gəlişi zamanı yol təəssüratlarını da düşüncələrini qələmə alır, Bakının “ölkənin damarlarına qan dağıdan qəlbi” olduğunu bədii şəkildə təsdiq edirdi. Bakıda olduğu müddətdə o, M.Rəfili, S.Rüstəm, Ə.hüseynzadə, Ə.Fevzi, V.hacıoğlu və başqa şair və ədiblərlə görüşür, oxucular qarşısında tez-tez çıxışlar edirdi. “Neftə doğru” poemasından əlavə “Neftin cavabı” və “Bayramoğlu” /inqilabçı ə. Bayramova həsr olunmuşdu/ şerləri də bu səfərin məhsulu idi. N.hikmətin RAPP-da Azərbaycan yazıçılarının səlahiyyətli nümayəndəsi olması da ona göstərilən böyük etimadın təzahürü sayıla bilər.

Sənə baxıb fikirləşirdim:

Köhnə şərab çəlləyi kimi nəşəli həzrət

Köhnə şərab çəlləyi kimi sağlam.

Düşünürəm, məndən çox sonra öləcək,

Dalınca bir məqalə də yazacaq, ya da bir şer...

...Lakin şeri M.Rəfili yox, Nazim hikmət yazmalı oldu. Xatırladaq ki, Rəfilinin yuxarıda adı çəkilən ümumi xarakterli yazılarından əlavə N.hikmət haqqında ayrıca yazısı da var. “Ədəbiyyat qəzeti”nin 1952-ci il 5 iyul tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Sülh və demokratiya carçısı” məqaləsi şairin “Seçilmiş əsərləri” haqqında resenziya idi. Bu yazıda Rəfili onu “dövrümüzün ən görkəmli istedadlı şairlərindən biri”, “sovet şerinin istedadlı şagir-

di, dostu və pərəstişkarı”, eyni zamanda “klassik türk şerinin həqiqi varislərindən biri” adlandırır, onu Mayakovski ilə müqayisə edirdi. Nazim hikməti milli olduğu qədər beynəlmiləl insan, şair, vətəndaş hesab edərəkən şair həyatının inqilabi mənasını bəşəriyyətin mübarizə ideyalarına bağlanmasında görürkən M.Rəfili onun haqqında yazırdı: “Nazim hikmətin alovlu şeri öz humanist pafosu kəskinliyi, geniş məshtabı, parlaq təşbehlərilə, gələcəyə doğru göstərdiyi qüvvətli və yenilməz meyl ilə Mayakovski ilə birləşir, sovet şerilə əl-ələ verir. Onun yaradıcılıq yolu sosialist realizminə doğru yüksələn bir yoldur”.

Sonra M.Rəfili 25 il əvvəl ilk dəfə Bakıda çap olunmuş “Günəşi içənlərin türküsü”nü xatırlayır, şairin Azərbaycanla dərin və səmimi tellərlə bağlılığını yada salırdı. Məqalədə Nazim yaradıcılığına böyük həsr-rəğbət, heyranlıq aydın duyulur, onun poetik istedadına layiqli qiymət verilir.

Bu məqalə görkəmli ədəbiyyatşünasın yaxın dostu N.Hikmət yaradıcılığına həsr etdiyi ilk və son müstəqil məqalə, sağlığında ona layiqli təhfi oldu.

R. Fiş N. hikmət haqqında kitabında qeyd edir ki, o, Bakıda tez-tez olur, azərbaycanlı ziyalılarla dostluq edir, onların teatr tamaşalarında, görüşlərində və rəsm sərgilərində olar, onlardan borc almağa da utanmazdı...

1951-ci ildə şairə 17 il əzab çəkdiyi zindandan qurtulmaq nəsib oldu. Böyük kəşməkəş və çətinliklərdən sonra o, artıq özünə ikinci vətən seçdiyi Sovet İttifaqına gəldi. On iki il (ölümünədək) Moskvada yaşadı. Sülh uğrunda geniş ictimai-siyasi fəaliyyətlə yanaşı o, burada çoxcəhətli bədii yaradıcılığını da davam etdirir, istedadlı əsərlər yaradırdı.

O, Azərbaycanın S. Rüstəm, Q.Qarayev, M.Hüseyn, F.Əmirov, A.Məlikov və başqa mədəniyyət xadimlərini yaxından tanıyır, bəziləri ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqəsi saxlayırdı. Şairin S.Vurğuna, F.Əmirova həsr etdiyi şerlər var.

N. hikmətin M.Rəfiliyə şeri də ədəbi dostluğun bariz nümunəsidir. Bu şerdə dostluq duyğusu yaradıcı insan duyğusu ilə qaynayıb qarışır, poetik dialoq yaradıcı şəxsiyyətin cəmiyyətdə yeri, insan fəaliyyətinə qiymət meyarı üzərində qurulur.

**Görülən işi ya çox yaxşısı yaşayır bizdən sonra,
ya da çox pisi.
Səninki orta idi zənn edirəm,
məninki də elədir.**

**Yəni səsimiz bu göy qübbəsinin adında qalacaq deyə
təsəllimiz yoxdur.
Mən ki, öz payıma buna kədərənmişəm.
təsəllisiz yaşamağı bacardım.
Təsəllisiz ölməyi də bacararam
sənin kimi Raffli.**

İthaf şerinin ağı ruhunda olması da diqqəti cəlb edir. N.Hikmət özü də bu şeri ağı adlandırır. Nədənsə onun azərbaycanca çıxmış ikicildliyində bu şer “Mikayıl Rəfiliyə ağı” yox, elə “Mikayıl Rəfiliyə” getmişdir. Böyük şairə çocuq və ahıllarla yanaşı, öz yaşlıları da doğma idi. Təsadüfi deyil ki, o, “nəslimin yarpaq tökümü başladı” deyərkən Rəfili ilə eyni nəslə mənsubiyyətini də nəzərdə tutur, qəhərli poetik düşüncəsini ifadə edirdi.

Onların son görüşü 1957-ci ilin yeni il gecəsi Moskvada olub. Mikayıl Karlovı Vəriyə gedərkən yol üstündə Moskvada dayanmışdı. Bu vaxt Mikayılın vəziyyəti ağırlaşmışdı. Bir neçə xəstəlik onu üzüb əldən salırdı (saxlanan xəstəlik vərəqinə baxanda adam onun fiziki dözümlünə mat qalır).

Aşağıdakı şer də Nazim Hikmətə həsr olunub. Şeri Mikayıl Bakıda, 1957-ci il noyabrın 9-da yazıb.

**Qarşımda əksin...
Əlimdə sadə bir qələm...
Gözlərimdə Moskvada keçən gəncliyimizin
solmayan yarpaqları.
Sən Nazim hikmətsən
Mən - sadə bir tələbən... Gecə saat on iki...
Yadımdakı sən də mən,
Bir də çılpaq və narın bir axşam,
Bir də ucsuz-bucaqsız qarlı bir meşə
Bir də Tverskoy bulvardakı
Ümid və şerlə saslənən balaca bir guşə.
Gecə saat on iki. Yağış yağır. Külək əsir.
Xatirələr bir balıq kimi titrədir
paslanan qarmaqları
Ah, nə əcəb bir gecədir.
Bakımın bu payız gecəsi...
Ah, nə əcəb insandır Süleyman...
və onun titrəyən qəhqəhəsi...**

Başqa bir şer isə 1957-ci ilin yeni il axşamı Nazim gildə bədahvətən deyilmiş kiçik bir bənddən ibarətdir.

**Badəmә nur tօkür mey kimi sokak
Oxusun Korօđlu bizә bir ariya...
Bu gecә gәlmışәм Nazimә qonaq,
Mән ölüm, yoxlama nәbzimi Qaliya?**

Nazim Hikmәtin şerinə qayıdaq.

Hәр kәsә layiq olduđu qiymәt verilmәlidir - N.hikmәt Rәfilinin yaradıcılıđını bu meyarla qiymәtlәndirir. Digәр әdiblәrin, elcә dә öz yaradıcılıđına son dәрcә tәnqidi yanaşan N.hikmәtin azərbaycanlı şair vә әdәbiyyatşunasın yaradıcılıđına tәnqidi meyarla yanaşması tәbiidir, eyni zamanda “onun da sәsinin göy qübbәsinin altında qalacađına” inamını gizlәtmәмәsi dә diqqәtәlayiqdir. Şairin lirik-fәlsәfi duşuncәsi xalqa xidmәtin әvәzsiz dәyәrini tez aşkara çıxarır, yaradıcı şəxsiyyәtin ömrünü uzadan amil olduđunu müәyyән edir.

“Mikayıl Rәfiliyә ađı” sözün әsil mәnasında ađı deyil, bir insan haqqında resenziyadır. Çünki, burada tәәssürat da, tәhlil dә, qiymәtdә var. Hörmәtdә var, tәnqidә... Başlıcası, hәyatın ziddiyyәtlәrinә fәal vә müdrik şair nәzәri var, müdriklüyinsә istәр tәlәsән, istәsә dә gecikән tәsәlli vә tәskinliyә ehtiyacı yoxdur.

Nazim hikmәt Rәfilidән sonra cәmi beş il yaşadı. Münәvvәр vә Mehmetә yetmәdән dünyardan köçdü. N.hikmәt sәsi dünjaboyu sәsdi. (Münәvvәр lap bu yaxında, may ayında Polşada dünjaboyu dәyişib).

M.Rәfilinin sәsi dә parlaq, cingiltili ahәngi ilә özünәmәxsus, tәkrarsız sәslәр qәbilindәndir.

“BİR DӘ SӘNİNLӘ BU QAFQAZ DAĞLARINI AŞSAYDIQ?..”

N.Nәrimanov prospektindән bir qәdәр kәnarda Badamdar şossesindәki qәbiristanlıqda dәmir mәhәccәrlә әhatә edilmiş kiçik sahәdә bütöv bir ailә uyuyur. Aşađı başda üç baçı Mülayim, Zümrüd vә Rәxşәndә, onların әmisi qızı - energetika sahәsindә ilk azərbaycanlı alimlәrdән biri, әmәkdar elm vә texnika xadimi Sәmayә

Rəfili... Bir qədar irəlində ana - həyat xanım, sonra da üç qardaş - Mikayıl Rəfili, böyük qardaş Rəfi Rəfiyev, kiçik qardaş Mövsüm Rəfili. Mikayılın məzarında yalnız onun imzası təsvir olunub.

... Mövsümün qəbri lap sağdakıdır. Kiçik obelisk. Sadə mərmər sütun. Qəbri də həyatı qədər sadə.

1918-1953- Mövsümün həyat payı bu illər çərçivəsində verilib. Cəmi 35 il yaşamış Mövsümün çox qısa yaradıcılıq tarixçəsi var: Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirib. Respublika Dövlət Layihə institutunda işləyib, Moskvada aspiranturanı qurtarıb. Və bu yaradıcılıq tarixçəsi zəngin olmasa da mənalı və özümlüdür. Gənc memar şəhərimizin memarlıq aktivinə öz kiçik imzasını ata bilib. Mövsümün Bakıda layihəsini verdiyi bir neçə bina var. Birini isə tamamlaya bilməyib. Başqa bir adam da bu binanın layihəsinə Mövsümlə eyni hüquqda imza atıb. Doğma bir adam...

Şıxəli Qurbanov küçəsi 4. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının və ya elə beləcə dedikləri Sovnarxozun binası. Mövsümün ən böyük, son layihəsi... Gənc memarın fərdi dəstxətti burada tam açılmasa da, müəyyən özgürlüyün əlamətləri, cizgiləri özünü göstərmişdir. Şübhəsiz, bu bina 50-ci illər memarlığının səciyyəvi tikilisidir. Zahirən bəzəksiz və İ hərfini xatırladan bu əzəmətli beşmərtəbəli bina görünüşçə sadədir, gözəyatlıdır.

C.Cabbarlı küçəsi /keçmiş "Bednota" Kasıblar küçəsi/ ilə bir qədər aşağı beşmərtəbəyə sarı düşən kimi bu bina ilə rastlaşırsan. Maraqlıdır ki, binanın yapınız dördüncü mərtəbəsinin pəncərələri digər mərtəbələrindən fərqlənir, özü də milli forma ünsürləri ilə.

Mövsümün diplom rəhbəri görkəmli memar Sadiq Dadaşov olmuşdu. O, Mövsümün gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyir, ona çoxlu qiymətli məsləhətlər verirdi. Lakin Sadiq Dadaşov da yaradıcılığının parlaq çağında həyatdan getdi, öz əzəmətli planlarını həyata keçirə bilmədi. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə S.Dadaşovun ölümü ilə əlaqədar çap olunmuş nekroloqu Mövsümün qardaşı professor Mikayıl Rəfili yazmışdı. Onun sözləri bütün sənətsəvərlərin ürəyindən xəbər verirdi: "Bu ağır, böyük, ələmli bir itkidir. O əz namını və istedadını Bakının mərkəzi küçələrində əbədi bir xatirə kimi ucalan binalarda qoyub getmişdir.

İstedadlı bir sənətkar, böyük bir mütəxəssis, şanlı bir alim aramızdan getdi. Zəki, çalışqan, iradəli, mədəni bir insan yaşamaq, çalışmaq, bəşəriyyətə və yurduna xidmət etmək arzusu ilə çır-

pınan ehtişamlı bir həyat söndü”.

Mövsümü şəxsən tanıyan və onun haqqında zəngin təəssüratı olan adamların ürək sözləri çoxdur. Mövsümün ən yaxın dostlarından biri Muxtar idi. Onunla bir yerdə oxumuşdular. Hətta dostları Muxtarla Mövsümün birgə aldığı motosikletlə əlaqədar dostluq jarı çəkmişdilər: ağır, nəhəng Mövsüm təkərin bir üstündə, arıq, çəlimsiz Muxtar da digər təkərin üstündə təsvir olunmuşdu, Muxtar Moskvada qaldı, həyatını Moskva Memarlıq İnstitutu ilə bağladı.

Muxtar İmanov Moskva Memarlıq İnstitutunun Şəhər tikintisi fakültəsinin dekanı işləyirdi. Təəssüf ki, 1990-cı ildə Moskvada olarkən onu tapa bilmədim; o harayasa elmi ezamiyyətə getmişdi.

Azərbaycan SSR Dövlət Konservatoriyasının professoru, əməkdar incəsənət xadimi Ulduz Rəfil: *“Mövsüm bizim yaxın qohumumuzdur. Onu çox yaxşı xatırlayıram. Həssas və təvazökar insan idi. Onun düşüncəsində də, oturuş-duruşunda da ziyalılıq vardı. Biz onu çox sevərdik. Adını demirəm, ancaq o, bizim rəssamlarımızdan birinə çox oxşayır. O rəssam indi sağdır və hər dəfə onu küçədə görəndə ürəyim düşür, elə bilirəm ki, Mövsümdür. Mövsümün geniş və dərin istedadını mən Teatr institutunu qurtararkən bir dəfə yəqin etdim. Diplom işim K.Simonovun “Rus adamları” pyesini səhnələşdirmək idi. Bədii tərtibat işinə bələd deyildim, vaxtda keçib gedirdi. Nə əlac qalıb Məvsümə müraciət etdim. O bir neçə günün ərzində tamaşanın eskizlərini hazırladı. Diplom rəhbərim professor Məhdi Məmmədov bu yüksək səviyyəli rəssam işini görəndə elə bildi ki, bunu hansısa görkəmli teatr rəssamı işləyib. Amma eşidəndə ki, bu eskizlərin müəllifi gənc memardır, çaşıb qaldı, heyranlıqla təəccübünü bildirdi. Diplom tamaşası da müvəffəqiyyətlə keçdi.”*

Memarlıq doktoru, professor Qəzənfər Əlizadə: *“Mən Mövsümü çox yaxşı tanıyırdım. Ona dərs demişəm. Yaraşlıqlı, yapışlıqlı, səmimi oğlan idi. Digər tələbələrdən geniş savadı, dünyagörüşü, memarlığın istər estetik, istərsə də funksional məsələlərinə dərinlik bələdliyi ilə fərqlənirdi. Biz ona çox böyük ümidlər bəsləyirdik. Çox talantlı oğlan idi. Təəssüf ki, onun imkanları açılmadı, o bizim memarlığa çox xeyir verə bilərdi. Əcəl də onun şümal ömrünü yarımçıq kəsdi... Cavan olmağına baxmayaraq qeyri-adi dərəcədə təbii, düşüncəli və orijinal şəxsiyyətdi...”*

Mikayıl Rəfil qardaşı Mövsümü çox istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, 1958-ci ildə rus dilində çapdan çıxmış “Mirzə Şəfi dünyaya

ədəbiyyatında” kitabını da Mövsümə həsr eləyib.

/İşə bax ki, kitab müəllifin ölümündən az sonra çapdan çıxıb/. Kitabın ön səhifəsində bu sözlərə gözümüz sataşır: “Müəllif bu kitabı dostu və qardaşı Mövsüm Rəfilinin xatirəsinə ithaf edir.”

Mövsümə şer də həsr olunub. Onun da müəllifi Mikayıl Rəfilidir. Şer Mövsümün ölümündən dörd il sonra 1957-ci il dekabrın 18-də Məkvədə yazılıb. “Qardaş” adlı bu şer Mövsüm haqda qardaş nisgilini, yaxına məhəbbət duyğusunu, kimsəsizliyi /qardaşı Rəfi də artıq 1957-ci ildə faciəli surətdə həlak olmuşdu/ çox təsirli nəzərə çarpdırır. Sətirləri oxuduqca elə bil təlaş və həyəcan da artır. Əslində şairin dedikləri insan yaddaşının ilğimidir.

Pərdə - pərdə

Açılır könlümün varaqları

Qəhvə içirəm.

Qaranlıq çökür alınımın cizgilərinə...

Bu nadir, aman, bu nə?

Süfrəmdə əyləşdi bir cavan...

Ürəyimin üzüldü bir sapı.

Yoxsa, bu dadlı yalan.

Yoxsa, bu solmuş Yasəmən?

Ərşəmi açıldı bir qapı?

Mövsümün qeyri-adi dərəcədə rəğbət bəslədiyi qız onunla oxumuşdu. İstedadlı memar, bacarıqlı bir layihəçi idi. Onun layihəsini verdiyi tikililər Bakıda çoxdur. Bunların bir neçəsini saymaq olar: Azad qadın heykəlinin arxasındakı on altı mərtəbəli bina, dəmir yolu vağzalının binası, metronun Bakı Soveti stansiyası və s. Şəfiqə ona da qeyd deyildi. Təbiidir ki, Mövsümlə birgə onun həyatı da nəyi isə itirdi.

Bəli, ilk qadın memarlarımızdan biri kimi Şəfiqə Zeynalovanın şəxsi taleyi uğurlu olmasa da yaradıcılıq taleyi bəhrəli oldu. Şəfiqə 1979-cu ildə 56 yaşında vəfat eləyib. Şəfiqə də Mövsümdən sonra öz şəxsi həyatını qurmadı. Əmayini, düşüncəsini yeni binaların, inşaat qurğularının tikintisinə həsr elədi. Bəlkə də ona təsəlli olan Mövsümün xatirəsi idi, kim bilir? Memarlığımızın tərəqqisinə xidmət keçmişin ağrı-acısını unutmaqda niskilli qəlbinə kömək etdi.

Mövsüm qeyri-adi istedadla və bacarığa malik idi. Yaxşı şəkil

çəkməyi bacarırdı: akvarellə, karandaş və tuşla işlədiyi rəsmləq indi də durur. Şəkillərə baxıram: burada peşəkar bir rəssam dəst-xətti hiss olunur. İşlərin çoxu akvareldir. Bu şəkillərin bir qismi Moskvada çəkilib. Kreml, kilsələr, metro stansiyası Mövsümün fırçası ilə müəyyən estetik qiymət kəsb edir. Kənd tikintisi üçün hazırladığı projelərin şəkilləri də onun yaradıcılıq axtarışlarından xəbər verir.

Mövsümün çəkdiyi şəkillər çoxdur. Budur avtoportret. Gizli-gizli qınışan ziyalı gəncin bir anı. Naməlum qadın portreti. Görəsən kimdir? Ciddi baxışlar? Giley və qayğı. Mövsüm işlədiyi rəsmlərin çoxunu imzalayıb. 40-cı illərə təsadüf edir bu işlər. Lakin onun rəngduygusu əsasən sarı, qəhvəyi, yaşıl rəngləri çevrələyib. Maraqlı natürmortları var.

O eyni zamanda bacarıqlı fotoqraf idi. 40-50-cı illərdə Rəfililə ailəsinin bir çox şəkillərini Mövsüm çəkib.

Budur, balaca Selcanın şəkli, Mikanın şəkilləri... Epizodu duymaq və fotoya almaq şəkilçilikdə böyük məharətdir. Mövsümün fotosənətində məhz orijinallıq, mövcud, səciyyəvi anı qeyri-adi dəqiqliklə əbədiləşdirmək məharətinə söz ola bilməz.

...Qalın, artıq 30 ildən artıq əl dəyməmiş qovluq. Bu, Mövsümün dissertasiyası ilə bağlı materiallardır. Onu açmağa adamın əli gəlmir. Bu qovluqda bir gəncin elmi ümidləri, gələcək qayğıları toplanıb. Digər əlyazmasının üzərinə səliqəli xətlə yazılıb: "Azərbaycan xalq memarlığının öyrənilməsinə dair." Rus dilində makinada yazılmış 66 səhifəlik bu əlyazma maraqlı təhlil və ümumiləşdirmələri ilə diqqəti cəlb edir. Əsər müəllifini xalq memarlıq tikililərinin interyeri, interyer bəzəkləri, giriş və çıxış yerləri, qapı və darvazalar, buxarı və s. ünsürləri və bunların xalq inşaat estetikasında yeri məsələləri düşündürür. Müəllifin etdiyi çıxarışlardan biri budur ki, Azərbaycan xalq memarlığında interyerin tərtibinə binaların fasadına nisbətən daha mühüm əhəmiyyət verilib. Onun fikrincə Azərbaycan xalq tikililərində interyerin ən səciyyəvi xüsusiyyəti taxçaların, rəflərin, divar tağlarının, buxarların, şəbəkə pəncərələrin, divar yazısının, xalçaların və sairin çoxluğuudur.

Bu maraqlı əlyazması bizdə belə bir qənaət doğurdu ki, gənc memar həmin tədqiqatını dissertasiya kimi təqdim etmək fikrində olub.

Bəli, o, dissertasiyanı müdafiə etməyə macal tapmadı. Xəstə-

lik birdən, bütün bədasililiyi, təcavüzü ilə gəldi. Müalicə nəticə vermədi. 50-ci illərdə hələ vərəmin müalicəsi səmərə vermirdi. Mövsüm Moskvaya da getdi, Krıma da...Lakin əfsus ki, hədəv yerə. Elə bu mərz 53-çü ilin soyuq mart günlərindən birində danışan, gülən, canlı ünsiyyətdən feyz alan, müsahiblərində nikbinlik və fərəh hissi oyadan bir gənci həyatdan qoparıb apardı.

“Qardaş” şeirin digər misraları da Mövsümün ölümünə ağının təsirli akkordlarıdır.

**Bakıda yüksəlir tikdiyin bina
Mir dürlü fırtına
Keçdi başımdan
Adını öyrəndim ancaq
Baş daşımdan...
Bir də səninlə bu Qafqaz
dağlarını aşsaydıq,
Göy göldə qucaqlaşsaydıq...
Nrcin sükut edirsən?
Neçin durub gedirsən?
Neçin məndən ayrılırsan?
Torpaqdan da ayrılarmı insan?**

Mikayıl Rəfili bu şeri yazdığı gündən sonra cəmi 4 ay 10 gün yaşadı.

İz - toz da xatirə kimidir. Və ya elə xatirənin özüdür. Bunlar da yaddaş dənizində itib batır, bəzən əvəz olunmaz itgilərə gətirib çıxarır. Bu mənada yazılı sözün qüdrəti böyükdür. Bu söz kiminsə izi haqda bizdə tanış duyğu oyandırır.

Mövsümün izi isə kiçik obeliskdir. Vağzal ətrafında və Ş.Qurbanov küçəsindəki binalardır, bir də çəkdiyi rəsmlər, fotosəkillər... Elə bunlar da mətləbdir, bir yaradıcı insan mövcudluğunun və itgisinin doğurduğu mətləb...

Mədəniyyətimizin gənc və yetkin yaşlarda itirilən itgiləri çox olub: Asəf Zeynallı, Səməd Mərdanov, Tofiq Cavadov, Əli Kərim və başqaları. Bunların sırasında memar Mövsüm Rəfili də var. Bunu isə xatırlamaq və eyni zamanda xatırlatmaq lazımdır. Təsdiq etmək lazımdır ki, belə bir gənc olub, istedadlı olub və təəssüf ki, istedadının parlacağı bir vaxtda sönüb gedib. Mən bu sözləri ona görə yazıram ki, Mövsüm haqqında xatirə oyaq

olsun. Yaddaş ka-ğızı olsun /yaş kağızı olur, yaddaş kağızı niyə olmasın?../ Axı “yaşadığımız həyat həmdə keçmiş illərin yüküdü”/Y.Trifonov/.

Mövsümlə əlaqədar institut olduğum adamlar da bu həqiqəti təsdiq etdi. Memarlıq və incəsənət institutuna etdiyim zəngə cavab verən bir nəfər /nə isə adını soruşmadım/ bu sorğuya dərhal və həssaslıqla cavab verdi və hətta onun telefonda həyəcanlandığı da aşkar duyuldu. O mənə dedi ki, Mövsümü tanıyırdı, çünki Mövsum gili ondan bir kurs əvvəl oxuyublar. Onun haqda xatirəti var. Lakin düzü bu naməlum adamı axtarmadım. Bu da mənim günahım.

Mövsümün uzun müddət işlədiyi “Azərdövlətlayihə”də onun şəxsi işi tapılmadı. Qəribədir, görəsən bağlı fondan da iş itərmi? Şübhəsiz, onun digər yaradıcı işləri də olmuşdur. Yaradıcılıq fitrəti daim nə isə etməyə çağırır, sövq edir, tələsdirir.

Bəlkə də, “Əbədiyyət hissi bizim başımızı qatır”/Pol Valeri/, hər halda həyatdan vaxtsız getmiş gəncləri unutmayaq. M.Rəfilinin haqqında çox dəyərli dissertasiya yazmış Mina Atakişiyeva da belə nakam insanlardan biridir.

Mikayıl qardaşı Mövsümü Batum yolu ilə Parisə apara bilmədi. Nə Qafqaz dağlarını aşdı, nə də Göygölə qalxa bildilər. Mövsümün ölümündən düz dörd il bir ay sonra Bakıdakı bir məzarlıqda görüşdülər. Orada həmişəlik qalmaq üçün.

BİZDƏN QALAN MİRAS

1981-ci ilin soyuq noyabr günlərindən birində Fioletov küçəsindəki (indi Əbdülkərim Əlizadə küçəsi) 6 nömrəli evə, M.Rəfilinin mənzilinə gəldim.

Bilirdim ki, onun ömrünün son illəri bu binada, 5 nömrəli mənzildə keçib - bura əvvəl Səməd Vurğunun mənzili olub, sonra o köçüb lap yaxına indi muzey olan evə...

Baş apteklər idarəsi də bu binada yerləşirdi.

4-cü mərtəbəyə çıxan kimi soldakı mənzilə yaxınlaşdım. Qapıda qızılı dəmir üzərində “Mikayıl Rəfil” sözlərini oxuyub zənkə basdım. Qapını açdılar. Kiçik dəhlizə keçdim, oradan da professor M.Rəfilinin kabinetinə. Qədim mebellər düzülüb bu nəhəng kabinetin pəncərələri həmin küçəyə baxırdı. Otaqda dörd iri şkaflar, böyük dəyirmi stoldan əlavə, bir də yazı stolu, bir də muzeylərdə gördüyüm stullar vardı. Yazı stolunun yanında iki yazı makinası dururdu.

Bu binaya mən birinci dəfə gəlmirdim. 70-ci illərin sonunda akademik Ə.Əlizadənin mənzilində çox olmuşdum. O, Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyasının üzvü idi. Bəzi məqalələri ona oxutdurub təsdiq etdirmək lazım gəlirdi. O vaxtı akademikın kabinetində mənim diqqətimi iri xrustal vazlar diqqətimi cəlb eləmişdi.

Burada isə divarda bir-iki rəsm, bir də M.Rəfilinin portreti vardı. Görünür, indi qonaq otağı kimi istifadə olunurdu. Bu sadə, geniş zalda bir vaxtlar Səməd Vurğun və Mikayıl Rəfil kimi simaların fəaliyyət göstərdiklərinə, yazıb-yaratdıqlarına adamın inanacağı gəlməsə də bu, həqiqət idi.

Əvvəlcə təəccübləndim. Çünki, bilirdim ki, ədibin böyük kitabxanası olub. Amma hardaydı bu kitabxana? Gördüyüm şəkfdə isə o kitabxananın yalnız cüzi bir hissəsi var idi. İnkilabdan əvvəl çıxmış rus, alman dilində və başqa dillərdə kitablar da vardı burada.

Qızı dedi ki, şəxsi kitabxananı çoxdan Leninqrada, Oktyabr İnkilabı muzeyinə təhvil veriblər. Soruşanda ki, niyə məhz Leninqrad muzeyinə veriblər, Selcan xanım qeyri-müəyyən surətdə başını yırğaladı. Demə, muzey ədibin bəzi əlyazma və məktublarını da alıb. Həyat yoldaşı Zoya xanım sakitcə baxır, söhbətimizə müdaxilə etmək istəmirdi.

Bizdə nə fərdi qaydada, nə də dövlət səviyyəsində mühafizə var. Odur ki, Azərbaycan şair və yazıçılarının qiymətli əlyazmaları və kitabları, rəssam və heykəltaraşlıq əsərləri pərən-pərən dağılır, sonra da onları çıraqla gəzirik. Səməd Vurğunun Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyindən bir çox şəxsi əşyaları, o sıradan və sairə yoxa çıxmışdır. Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyindən oğurlanmış yüzlərlə rəsm əsəri barədə qalmaql indi də davam etməkdədir. Nə isə...

Mən cəsarətlə deyirəm ki, bu evdə mərhum Cəfər Cəfərov, tənqidçi Şamil Salmanov və bu sətirlərin müəllifindən başqa adam olmamışdır. Əlyazmaları pərakəndə yığıldığından orada müəyyən bir əsəri, sənədi və ya məktubu axtarıb tapmaq müşküldür. Üç dəfə mən o evdə oldum, lakin lazımınca bu arxivdən istifadə edə bilmədim. Çünki hər dəfə bu arxivdən istifadəni bir neçə həftə əvvəl “razılaşıdırmaq” lazım gəlirdi.

M.Rəfilinin bacılarından Zümrüd və Rəxşəndə və amisi qızı Səmayə xanımdan bəzi şeyləri soruşa bilmişdim, bəzilərinə isə

macal tapmadım; onlar /eləcə də Səmayə xanım/ bir-birinin ardınca vəfat etdilər. Səmayə xanıma, daha doğrusu onun ruhuna daha çox minnətdarlıq düşür. Ədəbiyyatşünasın arxivini qaydaya salan, şerlərini, əlyazmalarını /qismən də olsa/ toplayan, sistemləşdirən də Səmayə xanım olub. Rəfililər ailəsi ilə bağlı bəzi faktları mənə onların qohumu Ensiklopediyada birgə işlədiyimiz mərhum Rza Qurbanov danışmışdı...

Bu əsnada bir epizodu xatırlamaya bilmirəm. Azərbaycanda ilk energetik alim qadınlarımızdan olan, əməkdar elm və texnika xadimi kimi fəxri ad daşıyan S.Rəfilə haqqında bioqrafik yazı Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının VII cildinə salınmışdı, lakin hansı nadürüstünə ciddi-cəhdə ilə oradan çıxarıldı /pripiska ilə məşğul olub Sosialist Əməyi Qəhrəmanı alanların hamısının haqqında orada məlumat və portret var/.

Həmin cildə M.Rəfilə haqqındakı məqalədə şəkil verilmədi. O vaxt Azərbaycan ensiklopediyasına başçılıq edənlər yalnız MK-nın göstərişi ilə oturub dururdu. Biz dəfələrlə narazılığımızı bildirsək də, faydası olmadı. M.Rəfilinin tələbəsi olmuş neçə-neçə adama şəkil verildiyi halda onun özünə şəkil verilmədi. Çünki onun heç bir titulu yox idi. Filologiya sahəsində ilk doktor olduğuna baxmayaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasına müxbir üzv belə seçilməmişdi. 1955-ci ildə tamam başqa adamı seçdilər. 1958-ci ildə isə əcəl sadəcə olaraq aman vermədi. XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı sahəsində gördüyü xidmətlər də nəzərə alınmadı.

Çoxları etiraz edə bilər ki, bu söhbətlərin mətləbə nə dəxli var? Amma bu suala həçət yoxdur. Milli mədəniyyətimizin bir çox nümayəndələrin biganəlik bizdə xroniki hala çevrilib.

Belə danışdılar:

“Professor Rəfilinin dəfni 50-ci illərdə ən izdihamlı dəfnlərdən biri idi. Onun cənəzəsi uzun müddət dərs dediyi institutun akt zalından çıxarılaraq qəbristanına tərəf yönəldi. Onun çoxlu həmkarları, dostları və tanışları, çoxsaylı tələbələri bu mərasimdə iştirak edirdilər.

Mərasim olduqca əbii olaraq fəxri Xiyabanın önündə dayandı. Hamı elə bildirdi ki, onu burada dəfn edəcəklər. Lakin belə olmadı. Yuxarıdan gələn göstəriş öz işini gördü. Böyük izdiham Botanika bağının qarşısında yerləşən qəbristanına tərəf yönəldi. Artıq onu iki qardaşının qəbri gözləyirdi.

Fəxri xiyaban ona çox görüldümü? Axı sonralar onunla birgə ədəbi fəaliyyətə başlayan M.Hüseyn, S.Rəhman, M.Rahim, M.Arif, C.Cəfərov və b. burada basdırıldı. Sabirin müdrik misraları burada neçə də yada düşməsin?" Öz qövmümüzün başına əngəl kələfiz biz".

Professor Murtuz Sadıqov M.Rəfili haqqında xatirələrində Rəfilini elə bir aysberqə bənzədir ki, yalnız yeddidə biri görünür. Bu fikirlə əlaqədar o, elmi rəhbəri olmuş, M. Rəfili haqqında yazır:

"A.S.Puşkinin Ərzuruma səyahət əsərində belə bir cümlə var; müəllif yazır ki, heç bir iz qoymadan görkəmli adamlar aramızdan gedir. Nədənsə, M.Rəfilidən də söz düşəndə böyük şairin bu kəlamını xatırlayıram. Amma mən bunada əminəm ki, M.Rəfili ədəbiyyatımızda böyük iz qoyub. Sadəcə olaraq bu gün o "izləri" araşdırmaq lazımdır ki, böyük pedaqoqun adını qaldıraq, ona əz halal qiymətini verək".

Bir alim kimi ziddiyyətlərinə və üstünlüklərinə görə fərqlənən M.Rəfilinin bir insan kimi səciyyəsi də yekrənk və primitiv deyil. Özü özünə "bədbəxt adam" deyirmiş, R.Rzanın misraları var bu barədə.

**..Şöləsi öz dibinə
İşıq salmayan şam
dilinə soyuq söz gəlməyən
Ayağına balta vurmasa
dincəlməyən bədbəxt adam.**

Anarın "Xoşbəxt adam" oçerki bu bədbəxt adamın ölümündən sonrakı xoşbəxtliyindən danışır. Bəlkə bu xoşbəxtliyi, o heç duymayıb. Şəxsi həyatında da, yaradıcı həyatında çətinliklərlə çox üzləşib. Qardaşı şəxsiyyət pərəstiş dövründə tutulub. Biri gənc ikən vəfat edib. İki dəfə yaradıcı İttifaqdan qovulub. Üç dəfə yazıçılar ittifaqından çıxarılmaq məsələsi qoyulub. Belə keşməkeşli ədəbi taleyə rast gəlmək çətindir.

M.Rəfilinin xatirələri qalmayıb. Axı özüdə belə qəflətən öləcəyini bilmirdi. 53 yaş nədir ki? Amma təsəvvür edəndə ki, Mikayıl bu orta ömrü boyu çox böyük işlər görüb, neçə-neçə filoloq, müəllim, alim yetişdirib, Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatını təbliğ edib - onun bu çoxcəhətli, çox xeyirli fəaliyyəti xüsusi vüsət və məna kəsb edir. Eyni zamanda bir insan kimi onun səciyyəsi də həyatı ştrixlərlə daha geniş, daha dərinəndən açılır.

Ulduz Rəfili: *Əmioğlumuz olan Mikayıl Rəfili ilə bizim bir çox unudulmaz xatirələrimiz bağlıdır. 40-ci illərin sonu 50-ci illərdə mən Moskvada təhsil alırdım. Mikayıl Moskvaya gələndə tez-tez bizə baş çəkirdi. Təkcə mənim deyil, qohum-qardaşlara Mikayıl gücünü çatdırmaq üçün köməyi əsirgəməyib. Elə gün olub ki, axırıncı pulunu bizə verib, o çətin vaxtlarda belə səxavət göstərmək hər adamın işi deyildi. Mikayıl mənə, Səməyayə və başqa qohumlara həm maddi, həm mənəvi dayaq olub. Onun ölümü ilə yaranan boşluğu biz həmişə hiss etmişik və edirik.*

1985-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR Epmlər Akademiyasının əsas binasının ikinci mərtəbəsində M.Rəfilinin anadan olmasının 80-illiyinə həsr olunmuş elmi yığıncaq keçirildi. Yığıncağı Ədəbiyyat institutu ilə birlikdə Yazıçılar İttifaqı təşkil etmişdi. Lakin zalda Yazıçılar İttifaqının bir nəfər də olsa nümayəndəsi yox idi.

Əsas məruzələr bu sətirlərin müəllifinə və filologiya elmləri doktoru Azadə xanıma tapşırılmışdı. Yığıncaqda doktorlardan Y.Qarayev, Ə.Ağayev, A.Dadaşzadə, A.Abdullazadə, yazıçı Anar, tədqiqatçı R.Tağıyev, dosent Ə.Ağayev çıxış etdilər.

Çağrılmadan gələn qonaqlardan biri, dosent Əjdər Ağayev dedi: “Mən çox sevindim ki, müəllimim Mikayıl Rəfilinin 80 illiyi qeyd olunur. Əgər o, qəflətən ölməsəydi çox ehtimal ki, mən pedaqoji elmlər namizədi, metodist yox, filologiya sahəsinin nümayəndəsi olacaqdım. Mən onu bir alim və müəllim kimi daim yad edirəm. Güman edirəm ki, o, bir çox sevimli tələbələrinin yadından çıxmayıb.”

Bu sözlər doğrudan da tələbənin öz müəlliminə qaytardığı borcun, göstərdiyi mənəvi ehtiramın ifadəsi idi. Özü də bu sözlər çox təntənəli bir yubileyin deyil, sadəcə bir yığıncağın tribunasından deyilirdi. Üstəlik professorun vaxtilə işlədiyi API-dən bu məclisə heç kim gəlməmişdi. halbuki bu məclis M.Rəfilinin ölümündən sonra onun xatirəsinə həsr olunan ilk rəsmi yığıncaq idi /1965-ci ildə C.Cəfərovun təşəbbüsü ilə M.F.Axundov ad. API-də təşkil edilmiş gecəni çıxmaq şərtilə/.

M.Rəfilinin 90 illiyi 1995-ci ilin aprelində Ədəbiyyat institutunun direktoru, professor Y. Qarayevin kabinetində keçirildi. Elmi konfransda üç məruzə (Ş.Salmanov, G.Abdullabəyova və bu sətirlərin müəllifinin) dinlənildi. Adam az idi. Anar, Ulduz xanım Rəfili, Yaşar Qarayev və b. çıxış etdilər.

M.Rəfili 30-cu illərdən dərs deməyə başlamış, V.İ.Lenin ad. APİ-də, M.F.Axundov ad. APİ-də, Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunda, S.M.Kirov ad. ADU-da müxtəlif fənlərdən, o cümlədən Azərbaycan və rus ədəbiyyatı tarixindən, ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən, xarici ölkələr ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur.

Alimin qeyri-adi nətiqlik məharətindən indi də danışirlər. Auditoriyaya girəndə o tamam dəyişir, başqa adam olurmuş. İçəri girən kimi artıq mühazirə üçün maraqlı başlanğıc tapırmış. Tələbələrinin ürək sözləri çoxdur. **Dil və Ədəbiyyat müəllimi Fantina Hüseynova:** “Çopur kişiydi. Müəllimim olub. Çox yaxşı müəllimdi, amma bəzən çox tələbkər olurdu. Deyəsən bilmişdi ki, mən MehdiHüseynin qardaşı qızıyam - mənə kəsmişdi. Əmimə deyəndə, o qımışdı və əlini yellədi”.

Fəridə Vəlixanova, filologiya elmləri doktoru: “Onu çox yaxşı xatırlayıram. Qeyri-adi nətiqlik məharəti vardı. Ona qulaq asmaq son dərəcə maraqlı idi. O, tələbələrin diqqətini daim özündə saxlayırdı.

h.Abbaszaadə, yazıçı:

“Mikayıl müəllimin şirin, ehtiraslı danışmaq manerası vardı. O, ilk sözüəndən həm söhbətini, mühazirə oxuyanda fikirlərinin ardıcılığı, məntiqi ilə dinləyicini ələ almağı bacarırdı. Sanki professor böyük, mötəbər məclislərdə, yığıncacqlarda odlu-alovlu nitqlər eləmək üçün yaranmışdı”.

Şair M.Rəfilinin nəşəli ömrü, nikbin həyatı təsvir etməsi təsadüfi deyil. Onun yeniliklərə həssaslığı müasirlik anlamının bir çox tərəflərinə cavab verirdi. O, maşına, texnikaya vurğun idi. Xatırlayırlar ki, Azərbaycan yazıçılarından ilk dəfə maşına üstünlük verənlərdən biri Mikayıl olub. Televizor təzə çıxan kimi televizor, “Pobeda” avtomobili çıxarkən bu maşından almışdı. Ölümündən az əvvəl təzəcə istifadəyə buraxılmış “Qaz-21” maşını gətirmişdi. Lakin bu maşını sürə bilmədi və o öləndən sonra bu maşını ailəsi bir başqasına satdı.

M.Rəfili öləcəyini bilirdi. Onun bəzi şerlərində bu duyum, öngörənlik aşkar sezilir.

**Gec-tez əziz bacılar kimi gələcək ölüm
hər yana getsəm, ölüm bir kölgə kimi gedəcək.
Gecə-gündüz qəlbimi nazlanaraq dinləyəcək,
Ey vay bir gün bu nəşəli ömrə
bəyaz dişlər güləcək.**

M.Rəfilinin ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz qarşısında xidmətləri çox olub. Bu, həqiqətdir. Lakin onun elə xidmətləri var ki, biz bilmirik. Yuxarı nəslə mənsub adamlar, Rəfilinin öz müasirləri belə faktları daha yaxşı bilirlər.

Belə bir fakt. Alimin anadan olmasının 80-illiyi münasibətilə elmi-ədəbi yığıncaqda dedilər ki, Azərbaycanda latın əlifbası kiril əlifbası ilə əvəz olunarkən indiki Y hərfini əlifbaya salmağı ilk dəfə M.Rəfili təklif edibmiş. Belə sayıqlıq onun dilimizə, onun fonetik xüsusiyyətlərinə, imkanlarına böyük diqqətinin nəticəsi idi.

Deyirlər ki, hər xalqın öz əlifbası olmalıdır. Bu mənada xalqımızın əzabı çox olub. Əvvəlcə latın əlifbasına, sonra da kiril əlifbasına keçmək məcburiyyətində qalıb. İkinci əlifba məsələsində M.C.Bağirov yalnız M.S.Orudadi ilə məsləhət edibmiş.

Professor M.Rəfilinin müxtəlif müəssisələrə mühazirə oxumağa dəvət edirdilər. O, boyun qaçırırmırdı. Öz qeydlərindən bəlli olur ki, o, iki il ərzində 50 məruzə ilə çıxış etmişdir. Bu məruzələrin təkcə 10-u Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdu.

Tənqidçi və ədəbiyyatşünas Ə.Ağayev: *“Ədəbiyyat qəzeti”ndə işləyirdim. Dedilər Səməd Vurğun çağırır. Getdim Yazıçılar İttifaqına. Gördüm Rəfili də ordadır. Səməd üzünü hər ikimizə tutub: Şolom Aleyxem adlı yazıçı eşitmişinizmi? Mən dedim ki, eşitməyində eşitmişəm, amma haqqında, demək olar ki, heç nə bilmirəm. Mikayıl isə haqqında bülbül kimi ötdü. Səməd soruşdu: onun haqqında bir yığıncaqda çıxış edə bilərsənmi? Özündə sabah. Rəfili təsdiq əlaməti kimi başını tərpətdi. Ertəsi gün onun böyük bir rus dilli auditoriya qarşısında, yəhudi yazıçısı Şolom Aleyxem haqqında parlaq çıxışı alqışlarla qarşılandı.*

Belə çıxışlar çox olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Nizami, H.Cavid, C.Cabbarlı və başqaları haqqında dənizlərdən natiq onların yaradıcılığını geniş təhlil edir, görkəmli rus klassiklərindən söz açarkən eyni zamanda onların Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi məsələlərinə toxunurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatının fəal təbliğçisi olmaq etibarilə M.Rəfilinin rolu necədir? Bu birinci növbədə Azərbaycan ədəbiyyatını mövcud mənbələr və elmi səviyyə çərçivəsində işıqlandırılmasından ibarətdir. Özündə bu tədqiqat və elmi-populyar məqalə və kitablar rus dilində yazıldığından ədəbiyyatımızın rus oxucu-

larına və rus dili vasitəsilə digər xalqların nümayəndələrinə tanıtmmaq ədəbiyyatşünasın daşdığı ümdə məqsədlərdən idi. Və o, məqsədinə nail ola bilirdi.

...Alimin arxivindən ibarət yeganə şkaflı nəzərdən keçirdikcə məndə belə bir qənaət hasil oldu ki, biz bu şəxsiyyəti tanıtmmaq üçün çox iş görməliyik. Nə qədər ki, onun əsərlərinin mükəmməl bibliografiyası və arxivinin təsviri hansı bir nəşrlə rəsmi təsdiqini tapmayıb onun yaradıcılığını biz hərtərəfli öyrənə bilməyəcəyik. Bundan müqəddəs isə arxivdə qayda yaratmaq, bu məqsədlə onu ya əlyazmaları fonduna, ya ədəbiyyat və incəsənət arxivinə, ya da heç olmasa Ədəbiyyat muzeyinə təhvil vermək lazımdır.

Yenə Nazim hikmət misraları yada düşür. Neçə də düşməsin. **“Görülən işin ya çox yaxşısı yaşayır bizdən sonra, ya da çox pisi. Səninki orta idi zənn edirəm, mənimki də elə”.**

Mikayıl Rəfilinin gördüyü işlər yaşayır. İstəyir çox yaxşı olsun, istərsə də əksinə... Yaşayır, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyat elminin ilk çağıracılarından birinin buraxdığı işıqlı iz kimi yaşayır.

...Telefonla zəng elədim. həmişə rusca cavab verirdilər. Bu dəfə gənc qadın səsi təmiz Azərbaycan dilində cavab verdi. Elə bildim nömrəyə səhv düşmüşəm. İkinci dəfə nömrəni yığdım. Yenə də həmin səs cavab verdi. Onun cavablarında mən öz suallarımın cavabını tapdım.

Aydın idi ki, professorun ailəsi artıq bu mənzildə yaşamırdı.

Bir dəfə də getdim ora. Apteklər idarəsinə getmişdim. Məndə maraqlı baş qaldırdı. İki mərtəbəli pilləkənləri necə qaxdığımı bilmədim. Artıq Səməd Vurğun və Mikayıl Rəfilə həmişəli mənzilin qarşısında idim. Köhnə massiv qapı, qalın dəmir qapı ilə əvəz olunmuşdu...

Əfsus nə **“Səməd Vurğun”** adı vardı qapıda, nə **“Mikayıl Rəfilə”**. Binanın aşağısında adı bir xatirə lövhəsi belə vurulmayıb. Bir qədər öyməndim, kim bilir, bəlkə bu iki ədibin ruhları həndəvərdə dolaşır...

MİKAYIL RƏFİLİNİN ƏSƏRLƏRİNİN BİBLİOQRAFİYASI

Qısa ixtisarlar

“MM”	— “Maarif və Mədəniyyət”
“İM”	— “İnqilab və mədəniyyət”
“ƏQ”	— “Ədəbiyyat qəzeti”
“BR”	— “Bakinski raboçi”
“B”	— Bakı, Baku
“K”	— “Kommunist”
M	— Moskva
EA	— Elmlər Akademiyası
Azərb.	— Azərbaycan

MİKAYIL RƏFİLİNİN KİTABLARI /AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ/

- Rəncərə, B., Azərənəşr, 1929.
Lirik şeirlər, B., Azərənəşr, 1930.
Maksim Qorki, B., Azərənəşr, 1932.
Vladimir Mayakovski, Azərənəşr, 1932.
A, Serafimoviç /həyat və yaradıcılığı/, B., Azərənəşr, 1933.
Yeni tarix, B., Azərənəşr, 1934.
Durna , B., Azərənəşr, 1936.
Песни о городах , Стихи и поэмы, пер. А.Тарковского, М., 1936.
Великий азербайджанский просветитель. Жизнь и творчество М.Ф.Ахундова, Б., 1938.
Mirza Fatali Axundov, B., 1939.
Nizami /həyat və yaradıcılığı/, Azərb, və rus dillərində/, B., Jİ nəşriyyatı, 1939.
Taras Şevçenko, B.,Azərb. Jİ nəşriyyatı, 1939.
Древняя азербайджанская литература /до начала XVI века/. Краткий очерк, Б., 1941.
Низами - Эпоха, жизнь, творчество, М., 1941.
Aleksandr Serqeeviç Puşkin/Rus ədəbiyyatının günəşi, B..EA Azərb. Filialının nəşriyyatı, 1941.
Anton Pavloviç Çexov /həyatı, yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi, B., Azərənəşr, 1944.
Н.А.Крылов и азербайджанская литература, Б., 1944.
Низами Гянджави и его творчество, Б., 1947.
Н.В.Гоголь. Общество "Знание", Б., 1952.
Нариман Нариманов - выдающийся революционер и писатель, Б., Азернешр, 1956.
М.Ф.Ахундов - Жизнь и творчество, Б., Азернешр, 1957.

- Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş**, B., API nəşriyyatı, 1958.
Мирза Шафи в мировой литературе, Б., Азернешр, 1958.
M.F.Axundov – Из серии “ЖЗЛ”, М., 1959.
Избранное, Б., “Азернешр”, 1973.
M.F.Axundov. Həyatı, muhiti, yaradıcılığı, B., Elm, 1990.
“Sənən təbəssüm ölən bir ulduzdur...” Şerlər və məqalələr, B., Azərneşr, 1997.

MÜŞTƏRƏK YAZDIĞI ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİ

- Ədəbiyyat. Orta məktəbin IX sinfi üçün** /M.Ariflə birlikdə/, B., 1938.
Ədəbiyyat. Orta məktəbin X sinfi üçün /M.Arif və F.Qasımzadə ilə birlikdə/, B., 1938, 1939.
XIX əsr ədəbiyyatı. Orta məktəbin IX sinfi üçün /F.Qasımzadə ilə birlikdə/, B., 1941-1948.
Qədim ədəbiyyat /h.Araslı ilə birlikdə/, B., 1950.
XIX əsr ədəbiyyatı /F.Qasımzadə ilə birlikdə/, B., 1950.

M.RƏFİLİNİN MƏQALƏLƏRİ /Azərbaycan dilində/

- Qərb mədəniyyəti, Əfkəri-mütəəllimin**, 1919, N-3
Gəncəli İsfəndiyar /Ziya/, "K", 1923, 9 noyabr
Rabindranat Taqor, "MM", 1925, N-2 s.6
“Arşın mal alan” operettası. “Yeni yol”, 1925, 27 may.
“Maarif işçisi” - fevral /icmal/, “M.M.”, 1926, N-2-3, s.46-47.
Nəvai /Nəvai məcmuəsi haqqında/. “MM”, 1926, N-4, s.46-47
Nəcəf Vəzirov öldü.../neqroloq/, “MM”, 1926, N-7, s.2
Əcnəbi dillərdə Şərqə dair əsərlər haqqında /Robert Şovelonun “Fanatizm qurbanı” əsəri haqqında/. “MM”, 1926, N-5-6, s.47.
Şərq qadını N-6/icmal/, “MM”, 1926, N-7, s.54-55.
A.Serafimoviç – “Qız quşu”, “MM”, 1926, N-8, s.52.
Şair Azat Viştuni, “MM”, 1927, N-3, s.28-30.
Erkək Tukəzban, “MM”, 1927, N-4-5, s.70.
Sənət ətrafında, “MM”, 1927, N-6, s.27-31.
Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı tarixi tədqiqləri, “MM”, 1927, N-7-8, s.27-35.
Qırx zona /B.Talıblının kitabı haqqında/, “MM”, 1927, N-7-8, s.54
Lev Tolstoy, “İM”, 1928, N-8, s.3-10.
Moskvada fransız sənəti sərgisi, “İM”, 1928, N-10, s.44.
İmpressionizm və ekspressionizm /sənətdə və ədəbiyyatda/, “İM”, 1929, N-1, s.27-32.
A.S.Qriboyedov və əsəri “İM”, 1929, N-3-4, s.34-36.
Sərbəst şer haqqında ilk söz, “Maarif işçisi”, 1929, N1, s.71-78.
Mədəni ədəbiyyat yolunda, “Pəncərə” kitabına son söz, B., 1929, s.57-

72. (hər iki məqalə ədibin son kitabında “Sənən təbəssüm ölən bir ulduzdur” kitabında (B., 1997) da getmişdir.

Özək /V.Qorbatovun eyni adlı əsəri haqqında/, “İM”, 1929, N-5, s.40.

Zəmanəmizin qəhrəmanı, M.Y.Lermontovun əsərinin tərcüməsi haqqında, “İM”, 1929, N-5, s.43-44.

Romantizm və Viktor hüqo, “İM”, 1929, N-7-8, s.30-33, N-9, s.23-27.

“Fələkət”, “İM”, 1929, N-7-8, s.62-64.

Ədəbi irsə diqqət. N.Vəzirovun kitabı haqqında, “İM”, 1929, N-7-8, s.64-65.

“Domna ağacı” haqqında, “İM”, 1929, N-10, s.48

M.Qorki - M.Qorki – “Çocuqluq”, B.,1928, s.3-14

Azərnəşr və Yuzbaşı oğlu/həsən Ali Yuzbaşı oğlunun “Şerlər” kitabı haqqında/, “K”, 1930, 30 yanvar.

Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil, “İM”, 1930, N-1, s.24-30

Kəndin ədəbiyyatı doğru vəzifələr qarşısında, “Ədəbiyyat cəbhəsində”, 1930, N-2,0.17-19.

Yenə kəndli ədəbiyyatı haqqında. “Ədəbiyyat cəbhəsində”, 1930. N-5-6, s.14-16.

Sualtı səfəri /A.Novikov-Priboyun tərcümə olunmuş əsəri haqqında/, “İM”, 1930, N-6, s.41.

Gürcü hekayələri, “İM”, 1930, N-7-8, s.39-40.

Katib Zeynalovun yaradıcılığı haqqında, “Ədəbiyyat cəbhəsində”, 1930, N-7-8, s. 17-20.

Qadın intiqamı /Ə.Fevzinin kitabı haqqında/, “İM”, 1930, N-9, s.39-40.

Dörd məktub /yeni yazanlar haqqında/, “İM”, 1930, N-11-12, s.58-60.

“Aclıq” romanı /K.Hamsunun əsəri haqqında/, “İM”, 1931, N-1, s.39-40.

“Kor çalğıcı” “İM”, 1931, N 1 s. 40.

Professor Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə “İM”, 1931, N-2. s.30-34.

Uot Uitmen, “İM”, 1931, N-5, s.39/ “Ot yarpaqları” kitabı haqqında/.

On ikilər /ABlokun “On ikilər” əsəri haqqında/, “hücum”, 1931, N-9-10, s.22.

Vladimir Mayakovskinin yaradıcılıq yolu, “hücum”, 1932, N-3-4, s. 18-22 /vəfatının 2 illiyi münasibətilə/

İohannes Bexerin yaradıcılıq yolu, “hücum”, 1932, N-1-2, s.24-26.

Füqərə şairi Berançe /vəfatının 75 illiyi münasibətilə/, “hücum”, 1932, 7-8, s.3-6.

Bu günkü Amerikada ədəbiyyat, “hücum”, 1932, N-12, s.7-10

Qızıl Ordu və Şura ədəbiyyatı, “K”, 1933, 23 fevral

Ədəbiyyatda bolşevik proqramları uğrunda, İbtidai və orta məktəblər üçün proqramlar, “K”, 1933, 1 mart

Gerhart hauptman /hauptmanın “Toxucular” dramına ön söz/, Bakı, 1933, s.3-9

Hauptman K. /70 illiyi münasibətilə/,”hucum”, 1933, N-1-2, s.54-55.

Güllər və çiçəklər, “ƏQ”, 1934, 21 oktyabr

Şahnamə, Seçilmiş dastanlar, “İM2, 1934, N-9-10, s.48-50.

SSRİ Yazıçılar İttifaqının qurultayında çıxış, İM, 1934, N-12.

Servantes və onun “Don Kixot” əsəri, M.Servantes. Saavedra-

- Lamançlı Don Kixot, II nəşri, Bakı, 1934, s.9-28
 Anton Pavloviç Çexov, "K", 1935, 29 yanvar.
 Böyük yaradıcılıq ilhamı. "Yeni yol", 1935, 15 iyun
 A.S.Puşkin, "İM", 1936, N-9, s.45-49
 Puşkin və XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, "K", 1936, 5 oktyabr
 Poeziya xatirəti, "ƏQ", 1936, 10 oktyabr /Puşkinin vəfatının 100 illiyi münasibətilə/
 Puşkinin realizmi, "K", 1987, 6 fevral Puşkinin ölümünün 100 illiyi/.
 Dahinin ölümü,"K", 1937, 8 fevral /Puşkinin ölümünün 100 illiyi/.
 Azərbaycan şairi Fazil Şeyda və Puşkin,"ƏQ",1937, 10 fevral
 Puşkin və onun muasirləri, "K", 1937, 10 fevral
 Rustaveli və Azərbaycan, "ƏQ", 1937, 16 dekabr.
 Mirzə Şəfi Vazeh və F.Bodenştedt, "ƏQ", 1938, 15 yanvar və 6 fevral
 Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenştedt, "ƏQ", 1938, 30 iyun
 Mirzə Şəfinin Avropada müvəffəqiyyət qazanması, ƏQ,1938,24 noyabr
 Azərbaycanlı Mirzə Şəfinin dönüb nemes Bodenştedt olması,"ƏQ",1938,2 dekabr
 Nizami dövründə Azərbaycan, "ƏQ", 1938, 12 fevral
 Puşkin və Bakıxanov, "ƏQ", 1938, 12 fevral
 Nizami Gəncəvi, "Revolusiyası və kultura", 1938, N-2, s.45-48
 M.F.Axundovun ədəbi irsi, "ƏQ", 1938, II may
 M.F.Axundovun bədii nəsr, "SSRİ EA Azərb. filialının xəbərləri", 1938, N-6, s.99-114
 Öz fəlsəfi-siyasi "məktublarının" nəşri uğrunda M.F.Axundovun mübarizəsi, "SSRİ EA Azərb. filialının Xəbərləri", 1938, N-6, s.162-176.
 M.F.Axundov və fəlsəfi-siyasi görüşləri, "Revolusiyası və kultura," 1938, N-6-7, s.29-59.
 M.F.Axundovun fəlsəfi irsi, "Revolusiyası və kultura", 1938, N-1, s.67-70.
 M.F.Axundovun bəzi tənqidçiləri haqqında, ƏQ,1938,1 avqust
 Axundov haqqında məlum olmayan yeni materiallar, "ƏQ", 1938, 6 avqust.
 M.F.Axundov və dünya ədəbiyyatı, "K", 1938, 29 avqust
 həyatdan Madridz, "ƏQ", 1938, 5 dekabr
 Vilyam Şekspir, "K", 1939, 23 aprel.
 Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi keçmişini öyrəmək /XIX əsr Azərb. şairi Əhmədinin yeni tapılmış "İskəndərnamə"si/, "ƏQ", 1939, 2 sentyabr
 Nizaminin həyatı, "Gənc bəşevik", 1939, N-9, s.51-59.
 Qapalı konkurs təklif edirəm, "ƏQ", 1939, 12 oktyabr
 Lermontovun poeziyası, M.Y.Lermontov, Seçilmiş şerlər və poemalar, B.,1939, s.5-10
 Ukrayna xalqının dahi şairi, T.Şevçenko, Seçilmiş əsərləri, B., 1939, s.7-34
 Azərbaycan ədəbiyyatı elminin yüksəlişi, "ƏQ", 1940, 7 noyabr
 Yaradıcılıq dostluğu, "Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası", B.,1940, 0.219-221.

- Kral Lir**, “K”, 1941, 24 aprel.
- Latış xalqının ədəbiyyatı**, “ÖQ”, 1941, 9 iyun
- Bakıxanovun bir şeri haqqında**, “ƏQ”, 1941, 16 iyun.
- Tarixin ibrət dərsi**, “ƏQ”, 1941, 10 sentyabr
- Faşist köpəklərinə ölüm**, “ÖQ”, 1841, 1 oktyabr
- Faşizm sənət və mədəniyyətinin düşmənidir, Vətən uğrunda**, 1941, N-6, s.36-38
- Döyüş babamızdan miras qalmışdır**, “ƏQ”, 1942, II mart
- Nizamiyə qədər Azərbaycan kulturası, Nizami**, 2-ci kitab, B., 1942 s.5-32
- Sənət və ilham**, “ƏQ”, 1943, 27 iyun /Azərb. yazıçılarının konfransında çıxış/.
- Ən qədim Azərbaycan ədəbiyyatı. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi**, I c., Bakı, 1943, s.3-19
- Böyük sənətkar /Ə.haqverdiyevin vəfatının 10 illiyi/**, ƏQ 1943, 22 dekabr.
- A.S.Qriboyedov və onun Azərbaycanlı müasirləri**, ƏQ, 1944,17 yanvar
- Mədəniyyətimizin dahi rəhbəri V.İ.Lenin**, “K”, 1944, 25 yanvar
- Lenin və ədəbiyyat**, “ƏQ”, 1944, 31 yanvar.
- Yeni mədəniyyətimizin banisi**, (A.Bakıxanov haqqında), “Vətən uğrunda”, 1944, N-4-5, s.69-76
- Abasqulu ağa Bakıxanov** /anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə/, “ƏQ”, 1944, 21 iyun
- Rəfli yoldaşın çıxışından**, ƏQ, 1944, 30 may /yazıçılar konfransında çıxış/.
- Çexov və Azərbaycan ədəbiyyatı**, K, 1944, 15 iyul.
- Lenin və mədəniyyətimiz**, ƏQ, 1945, 22 yanvar
- Midiya dövləti**, “Azərbaycan”, 1945, N-3-4, s.30-31 /ərəb əlifbası ilə/.
- Nikolas Barataşvili**, “ƏQ”, 1945, 16 oktyabr
- Məşhur Amerika ədibi Teodor Drayzer**, ƏQ, 1946, 22 yanvar
- Görkəmli dramaturq və dövlət xadimi**, “ƏQ”, 1946, 22 yanvar /M.Ibrahimov haqqında.
- Ədəbi xəyalət**, ƏQ, 1946, 23 fevral.
- Böyük şair və mütəfəkkir** /Nəsimi haqqında/, “Azərbaycan”, 1946, N-4 /ərəb əlifbası ilə/, s.44-45
- Böyük ədib, böyük vətənpərvər**, ƏQ, 1946, 18 iyun/A.M.Qorkinin vəfatının 10 illiyi münasibətilə.
- Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman** /Xosrov və Şirin/, Nizami ad. **Ədəbiyyat institutunun əsərləri. Ədəbiyyat məcmuəsi**, 1946, I c.s.53.
- Sənətkar alim, xalq xadimi** /S.Dadaşov haqqında/, Nekroloq, ƏQ, 1947, 2 yanvar.
- Zəlmət içində bir nur**, ƏQ, 1947, N 1 yanvar/“Ölülər” əsəri haqqında/.
- V.İ.Lenin ədəbiyyatında partiyalıq haqqında**, “ƏQ”, 1947, 24 yanvar
- Yüksək mədəniyyətli sənətkar** /Bülbül haqqında/, ƏQ, 1947, 5 fevral
- Xosrov və Şirin**, ƏQ, 1947, 12 mart.
- Xosrov və Şirin**, II məqalə, OQ, 1947, 20 aprel
- Bolşevik yazıçı /MS.Ordobadi haqqında/**, İM,1947,№4-s.113-117.
- İstiqbal tərənəsi** /S.Vurğunun kitabı haqqında/,ƏQ,1947, 30 iyun.

- “Vis və Ramin” problemi, Nizami.** IV kitab, B., 1947,0.147-172.
- Azərbaycan xalqının vətəndaşlıq və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsi tarixindən, Tokarjevskinin kitabının müzakirəsində çıxış, “Azərbaycan gəncləri”,** 1947, 22 avqust
- Ukrayna ədəbiyyatı, “İM”,** 1948, N-1, s.118-124
- “Dərin köklər”, “ƏQ”, 1948, 19 mart /Amerikan dramaturqları Qoy və də Ussonun**
- S.Rüstəm tərəfindən tərcümə olunmuş eyni adlı pyesinin tamaşası haqqında/.**
- Sosialist epoxasının böyük sənətkarı /M.Qorki haqqında/, “ƏQ”,** 1948, 31 mart.
- A.N.Ostrovski və Azərbaycan ədəbiyyatı, “Azərbaycan müəllimi”,**1948, 6
- aprel /anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə/.
- Böyük rus dramaturqu /A.N.Ostrovski haqqında/, ƏQ,** 1948, 12 aprel.
- Belinski və Azərbaycan ədəbiyyatı, “Azərbaycan müəllimi”,** 1948, 3 iyun/vəfatının
- 100 illiyi/.
- Belinskinin ölməz əsərləri və M.F.Axundov, “ƏQ”,** 1948, 8 iyun.
- Gənc dramaturqların pyesləri haqqında, “ƏQ”,** 1948, 10 yanvar.
- Tarixi qərar, “ƏQ”,** 1948, 28 avqust.
- Rus ədəbiyyatının iftixarı. “ƏQ”,** 1948, 12 sentyabr/ L.N.Tolstoy haqqında/
- Xacatur Abovyan. Müqəddimə - X.Abovyan “Şerlər və hekayələr”, B.,**1948, s.3 -10
- Ədəbiyyatın müasir məsələləri ilə ciddi məşğul olmalıyıq, “İM”,** 1949,N-8, s.157-159
- Peterburqdan Moskvaya səyahət, “ƏQ”,** 1949, 27 avqust.
- “Sevinc” haqqında, “K”,** 1949, 18 sentyabr /A.Əlisoltanın “Sevinc” poeması haqqında/
- Sülh və demokratiyanın bayraqları, “K”,** 1951, 17 iyun /M.Qorkinin vəfatının 15
- illiyi/.
- Dövrümüzün böyük şairi, “K”,** 1951, 14 aprel /V.V.Mayakovskinin vəfatının 21 -ci il
- dönümü/
- Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında, “ƏQ”,** 1951, 5 iyun
- Bədii tərcümə haqqında, I məqalə, “ƏQ”,** 1951, 17 oktyabr
- Bədii tərcümə haqqında, II məqalə, “ƏQ”,** 1951, 25 oktyabr
- “Hərb və sülh” Azərbaycan dilində, “K”,** 1951, 14 noyabr
- “Yevgeni Onegin” Azərbaycan dilində, “ƏQ”,** 1951, 5 dekabr
- “Məzəli hadisə”, “K”,** 1952, 9 yanvar /italyan dramaturqu K.Qoldoninin eyni adlı
- tamaşası haqqında/.
- “Sevinc”, “ƏQ”,** 1952, 15 fevral
- “Müfəttiş”, ƏQ,** 1952, 5 fevral /Qoqolun əsərinin tamaşası haqqında/. -
- Fransa xalqının böyük yazıçısı, “ƏQ”,** 1952, 23 fevral /V.hüqonun anadan olmasının
- 150 illiyi münasibətilə/.
- A.İ.Gertsen, “ƏQ”,** 1952, 5 aprel.
- “Namus”, “K”,** 1952, 23 may /A.Şirvanzadənin “Namus” dramının tamaşası haqqında/.
- Sülh və demokratiya qarçısı,”ƏQ”,** 1952,5 iyun /N.hikmətin kitabı haqqında/.

İ.V.Stalinin dilçiliyə dair dahiyənə əsərləri və sovet ədəbiyyatşünaslığı məsələləri, “İM”, 1952, N-8

“1905-ci ildə”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 5 fevral /C.Cabbarlının eyni adlı pyesinin tamaşası haqqında/

F.M.Dostoyevski, “Azərbaycan gəncləri”, 1955, 8 fevral /vəfatının 75 illiyi münasibətilə/.

N.Vəzirovun realizmi və “Müsibəti Fəxrəddin”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 26 fevral

Dünya ədəbiyyatının ölməz əsəri, “Azərbaycan muəllimi”, 1955, 10 mart /“Don Kixot” əsərinin 1 nəşrinin 350 illiyi münasibətilə/.

Fransız xalqının böyük mütəfəkkiri, “Ədəbiyyat və incəsənət”. 1955, 19 mart /Montesfnun vəfatının 200 illiyi münasibətilə/.

hans Andersen, “Azərbaycan müəllimi”, 1955, 14 aprel /anadan olmasının 150 illiyi/.

Sovet dövrünün istedadlı şairi, “Azərbaycan”, 1955, N-4, s. 129-135 /V.Mayakovskinin vəfatının 25 ili/.

Böyük tənqidçi haqqında kitabca, “Azərbaycan”, 1955, N 5, s.150-152 /M.Arifin “V.Q.Belinski” kitabçası/.

Anri Barbüs, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 27 avqust.

Böyük humanist, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 2 oktyabr /Xacatur Abovyanın 150 illiyi münasibətilə/.

“Qış nağılı”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955, 20 noyabr /Şekspirin eyni adlı əsərinin tamaşası haqqında/

Henrix Heyne, “K”, 1956, 4 mart

Nizami haqqında maraqlı əsər, “K”, 1956, 27 iyul /M.Şaginyanın “Nizami haqqında etüdlər” kitabı haqqında/.

MƏQALƏLƏRİ

/rus dilində/

1928

1. Очерки истории азербайджанской литературы. Эпоха Мирзы Фатали Ахундова. На рубеже Востока, 1928, N2, стр. 125-133

2. Азербайджанская литература, Читатель и писатель, 10 марта 1928 г.

1931

3. Против буржуазной методологии профессора Чобанзаде. На рубеже Востока, 1931, N3, с.87-94

4. Классовая борьба в тюркском литературоведении. На рубеже Востока, 1931, N4, с.65-58/совместно с Мехти Гусейном/.

1932

5. Путь тюркского рабочего театра. Ударник, 1932, N5.

1933

6. "Гамлет". О постановке Майорова. "БР", 1933, 24 апреля

6^а. Большой вклад в музыкальную культуру Азербайджана, Заря

- Востока, 1933, 28 апреля.
7. Наум Соколов /к 30-летию сценической деятельности/, "БР", 30 май
 8. Поэт-революционер /к 30-летию творчества поэта Лахути, "БР", 1933, 24 июня.
 9. БКРТ подводит итоги сезона, "БР", 1933, 5 июля.
 10. К вечеру армянской музыки, "БР", 1933, 17 июля.
 11. Кризис музыкальной культуры Америки /беседа с С.М.Радамским/, 1933, 21 июля.
 12. АГДТ готовится к открытию сезона, "БР", 1933, 15 августа.
 13. Концерт Бюльбюля, "БР", 1933, 24 августа.
 14. Мастер вокальный культуры /концерт Бюльбюля/, "БР", 1933, 27 августа /совместно с С. Неведомым/.
 15. На новом этапе. К началу сезона Азербайджанского государственного драматического театра, "БР", 1933, 27 сентября.
 16. "Кармен". О постановке Просторова. "БР", 1933, 12 октября /с С.Салманом/.
 17. Скованный Гамлет, Ударник, 1933, N7-8.
 18. "Егор Булычев и другие" в БКРТ, "БР", 1933, 21 октября.
 19. Молодежь у дирижерского пульта /к выступлению Ашрафа Гасанова в "Фаусте", "БР", 1933, 27 октября.
 20. Выращенный комсомолом, "БР", 1933, 29 октября.
 21. Две "интервенции"/О постановке пьесы Славина "Интервенция" в АГДТ и БКРТ/, "БР", 1933. 17 ноября.
 22. Право на эксперимент. К постановке "Од гелини" в АГДТ, "БР", 1933, 30 ноября.
 28. Беглец. О постановке оперы Н.Стрельникова в Большом театре им. Ахундова, "БР", 1933, 11 декабря.
 24. Памяти Асафа Зейналлы, "БР", 1933, 18 декабря.
 25. Баграм Папазян, "БР", 28 декабря.

1934

26. Звено культурного мира, "БР", 1934, 6 января.
27. С.Майоров/к10-летию режиссёрской деятельности/, «БР», 1934, 27января.
28. 10 лет театрального техникума, "БР", 1934, 26 февраля.
29. "Борис Годунов" /к постановке в театре им. М.Ф.Ахундова/, "БР", 1934, 28 февраля.
30. Легкий симфонический сезон, "БР", 1934, 28 марта
31. Салтыков-Щедрин на экране, "БР", 1934, 5 марта
32. Концерт Льва Оборина, "БР". 1934, 25 марта
33. На арене цирка, "БР", 1934, 21 апреля.
34. "Американская трагедия" /"Машиналь" в БКРТ/ 1934, "БР", 27 апреля
35. "В 1905 году" в БКРТ, "БР", 1934, 1 мая
36. На новом этапе, "БР", 1934, 27 мая /совместно в Губатом/.
- 36а. Новая тюркская опера "Шахсенем" "Советское искусство", 23 июня. N-34.
37. Театр Джафара Джабарлы, Литературная газета,

1934, 8 августа.

38. Перед открытием занавеса, к открытию сезона в БКРТ, "БР", 1934, 20 сентября.

39. Поэмы Фердоуси, "БР", 1934, 28 сентября.

40. Асаф Зейналлы. Вторая годовщина смерти, 'БР', 1934, 27 октября.

41. "Дорога цветов" в АГДТ, "БР", 1934, 28 октября.

42. "Альфа", "БР", 1934, 24 ноября.

43. Кино "Гармон", "БР", 1934, 27 ноября

44. "Гибель эскадры", "БР", 1934, 31 ноября

45. Театр "Маскарад" Лермонтова /к постановке в БКРТ/, "БР", 1934, 4 декабря

46. "Маскарад", "БР", 1934, 10 декабря.

47. Вдохновенный фильм /о "Чапаеве"/"БР, 1934, 12 декабря.

48. Исмаил Хафиз. Фесли конак. /Гость в феске/, "БР", 1934, 17 декабря

1935

49. "Князь Игорь", "БР", 1935, 22 января

50. Антон Павлович Чехов. К 75 летию со дня рождения, "БР", 1935, 29 января.

51. "Дагылан тифа" на сцене Азгосдрамы. "БР", 1935, 21 января.

52. Книга о литературе Азербайджана /о книге М.К.Алекберли "Азербайджанская литература", "БР", 1935, 1 марта

53. Азербайджанская литература, Литературное Закавказье, 1935, N 1

54. Джафар Джабарлы, "Театр и драматургия", 1935, N2

55. За качество художественного перевода, 1935, "БР", 3 марта.

56. Сервантес на тюркском языке, "БР", 1935, 11 марта.

57. 30 лет /о театре Шекспира на азербайджанской сцене/, "БР", 14 марта

58. "Бойцы" Ромашева, "БР", 1935, 22 марта.

59. Пьеса о полководцах Красной Армии, "БР", 1935, 27 марта.

60. "Литературное Закавказье", N 2,3. Обзор, "БР", 1935, 21 апреля.

61. Интервью у Рафили, Заря Востока, 1935, 16 июня.

62. Литературное наследство Азербайджана. Литературная газета, 1935, 15 сентября.

1936

63. Тюркские "западники". Тезисы кандидатской диссертации, М.1936, 10 с.

64. Ахундов - памяти Пушкина, "БР". 1936, 18 ноября.

65. Пушкин и М.Ф.Ахундов. Пушкинский временник, Сб.2, Ленинград., 1936.

1937

66. Пушкин и его азербайджанские современники, "Резец", 1937, N1, с.34-35

1938

67. Поэзия азербайджанского народа, в книге Антология азербайджанской поэзии, Б.,1938; М.,1939.

68. Драматургия М.Ф.Ахундова, Литературный Азербайджан, 1938, N5, с.69-71; N6-7, с.62-69; N8, с.53-57.

69. Театр азербайджанского народа, "Театр", 1938, N5.
70. Художественная проза М.Ф.Ахундова, Литературный Азербайджан, 1938, N10-11, с.64-73.
71. Художественная проза М.Ф.Ахундова, Известия АзФАН, 1938, N6, С.99-113.ы
74. Великий атеист, "БР", 1938, 24 ноября
75. М.Ф.Ахундов /Жизнь и мировоззрение/, Литературный Азербайджан,
76. Жизнь писателя /М.Ф.Ахундова/, Советское искусство, 1938, 28 декабря
77. Мирза Фатали Ахундов /Ахунзаде/, Коммунист, 1938, 18 декабря.
78. В борьбе за раскрепощение женщин Востока, Вышка, 1938, 29 декабря

1939

79. Низами Гянджави, Советская Украина, 1939, 5 мая /совместно с Р.Рзой/
80. Жизнь и творчество великого Низами, "БР", 1939, 6 июня.
81. "Золотой век" азербайджанской литературы, "БР", 1939, 5 июня
82. Низами, Молодой рабочий, 1939, 2 и 3 июля.
83. Лермонтов и азербайджанская литература, "БР", 1939, 15 октября.
84. Древнейший памятник азербайджанской литературы, Литературный Азербайджан, 1939, N11, с.59-60.
85. Очерки по истории азербайджанской литературы, Литературный Азербайджан, 1939, N7, с.44-55. N8-9, с.69-86. N11, с.38-50; 1940, N1; N7, с.48-37.

1940

86. И.Куткашинский и его французская новелла, Труды АГУ, т.2, вып. 1.
87. Великий актер Азербайджана Гусейн Араблинский, Вышка, 1940, 6 апреля.
88. Творческая дружба, Известия, 1940, 18 мая.
89. Литература советского Азербайджана за 20 лет, "БР", 1940, 9мая.
90. Сабит Рахман, Литературная газета, 1940, 26 мая.
90а. Великая дружба, "БР"; 1940, 12 июля
91. "Айдын", "БР", 1940, 10 июля
92. Социалистическая революция и литературоведение в Азербайджане, Литературный Азербайджан, 1940, N10-11, с.64-94.
92а. Первый Азербайджанский просветитель А. А.Бакиханов, Литературный Азербайджан, 1940, N9-12; 1941, N2, с.53-63, N3, с.69-76.

1941

93. "Король Лир" В азерб. акад. театре. "БР", 1941, 21 мая.
94. М.Ф.Ахундов и Я.П.Полонский /литературное прошлое/, Литературный Азербайджан, 1941, N5, с.75-76.
95. Творчество Дж.Джабарлы, Труды АГУ, т.3 вып, 1,Б.,1941, с.3-30.
96. Азербайджанский героический эпос, "БР", 1941, 13 июня.

1942

97. Низами и азербайджанская культура XII века, сб.Низами, кн. ЗБ., 1942, с.51-64

1943

- 97^а. А.Ахвердиев (к десятилетию смерти), БР, 1943, 11 декабря.
98. Русские богатыри в поэзии Низами, "БР", 1943, 15 октября.
99. Театральное искусство Азербайджана /к 70-летию азербайджанской сцены/, "БР", 1943, 29 декабря.

1944

100. Азербайджанская литература с древнейших времен до начала XIX века. Тезисы докторской диссертации, Б., 1944, 21 с.
101. Народный трибун и просветитель Гасан-бек Меликзаде Зардаби, "БР", 1944, 16 января.
102. Олимпиада народного творчества, Вышка, 1944, 1 августа.
103. Классик советской литературы Азербайджана /к 10-летию со дня смерти Дж.Джабарлы/, Вышка, 1944, 30 декабря.
1945
103. Джафар Джабарлы, Литературная газета, 1945, 6 января.
104. Первая азербайджанская газета, Вышка, 1945, 3 августа
105. Николай Бараташвили и Азербайджан, "БР1", 1945, 20 октября

1947

106. Афзаладдин Хагани - великий современник Низами, сб. Низами, кн. 4-ая, Б., 1947, с.123-179
106а. Русский народ в поэзии Низами, "БР", 1947, 13 сентября.

1948

107. Пламенный трибун трудового человечества, "БР", 1948, 28 марта.
108. Введение к изучению истории азербайджанской литературы, Труды АГУ им. Кирова, Б, 1948, с.87-106.
109. Праздник культуры, Литературная газета, 1948, 27 сентября.
110. Верный друг народов нашей страны, "БР", 1948, 15 июня.
111. Против пережитков буржуазного национализма в азербайджанском литературоведении, "БР", 1948, 26 сентября.
1949
111а. Роман о героической обороне Севастополя, "БР", 1949, 20 августа
112. А.Н.Радищев и М.Ф.Ахундов, "БР", 1949, 31 августа.

1952

113. Великий учитель азербайджанских читателей /Н.В.Гоголь/, "БР", 1952, 4 марта.
114. Великий народный поэт/к 90-летию М.А.Сабир/, "БР", 1952, 30 мая

1955

115. Живые связи /Полонский и Ахундов/, Литературный Азербайджан, 1955, N4, с.78-80
116. Философско-публицистическое наследство М.Ф.Ахундова, "БР", 1955, 28 января.

117. **Образ Ленина в азербайджанской поэзии, Литературный Азербайджан,** 1955, N4, с.85-87.

118. **Фридрих Шиллер, "БР",** 1955, 15 мая.

119. **Хачатур Абовян, "БР",** 1955, 8 октября.

1956

120. **О культуре художественного перевода, Дружба народов,** 1956, N6, с.227-232.

121. **Патриотическая поэзия, Дружба народов,** 1956, N7, с.147.

1957

122. **Народный гений/к 120-летию со дня смерти Пушкина/, "БР",** 1957, 10 февраля.

123. **Ценнейший памятник азербайджанского искусства, "БР",** 1957, 9 октября.

1958

124. **Литературные связи народов Закавказья, Дружба народов,** 1958, N3, с.240-243

125. **Гений Ахундова /к 80-летию со дня смерти/, "БР",** 1958, 11 марта.

126. **Введение в историю азербайджанской литературы, Труды АПИ им. В.И.Ленина,** 1958, N4, с.98-110.

1962

127. **Поэзия Азербайджана, в кн: Поэты Азербайджана, М.,** 1962.

1984

128. **Ранний азербайджанский ренессанс, в кн.: Проблемы азербайджанского ренессанса, Б.,** 1984, с. 93-113.

M.RƏFİLİ VƏ ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA (AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ)

1. **M.Hüseyn, Əskini yıxan, yenini quran şair, Ədəbiyyat cəhəsində,** 1930, N7-8

2. **M.Rzaquluzadə, Pəncərə, (M.Rəfilinin "Pəncərə" kitabçası haqqında)** İnqilab və mədəniyyət, 1929.

3. **Az.YSİ İdarə heyətində (Mikayıl Rəfilə haqqında), "ƏQ"** 1937, 10 may

4. **B.Çahanbaxş, Tənqiddə burjuva millətçiliyinə qarşı xırda burjuva həssaslığı əleyhinə, Ədəbiyyat qəzeti,** 1937, 18 may.

5. **M.Mübariz, Ədəbiyyat aləmində xaltura əleyhinə, Revolyutsiya və kultura,** 1940, N2.

6. **Y.Əzimzadə, Diqqətalayiq kitabça, Kommunist,** 1944, 15 iyul

7. **Yazıçılarımızın ədəbiyyat elmi sahəsindəki yeni nailiyyətləri, Ədəbiyyat qəzeti,** 1944, 3 aprel.

7*. **S.Rəhimov, "Əcaib ürək". M.Rəfilinin şerləri haqqında. Ədəbiyyat qəzeti.** 1945, 23 aprel.

8. **Yazıçı Mikayıl Rəfilə haqqında Azərbaycan Sovet Yazıçılar**

İttifaqı Rəyasət heyətinin 8 oktyabr 1946-cı il tarixli qərarı, Ədəbiyyat qəzeti, 1946, 11 oktyabr.

9. M.Quluzadə, Ədəbiyyat dərslərinin məfkurə saflığı uğrunda, Azərbaycan müəllimi, 1949, 7 aprel.

10. Nizami ad. Ədəbiyyat institutunun elmi şurasında, Ədəbiyyat qəzeti 1952, 9 oktyabr.

11. M.Qasımzadə, Mədəni irsimizə marksistcəsinə yanaşmalı, Azərbaycan 1953, N1.

12. Ş.Çəfərov, M.F.Axundov haqqında qiymətli kitab, Sovet Ermənistanı, 1957, 23 noyabr.

13. Mikayıl Rəfili, nekroloq, Kommunist, 1958, 27 aprel

14. Mikayıl Rəfili, nekroloq, Ədəbiyyat və incəsənət, 1958, 29 aprel

15. M.Arif, Keçmiş səhifələrdən, Seçilmiş əsərləri,c.1.6.,1967, s.600-607.

15^a. S.Əfəndiyev, Görkəmli alim-pedaqoq, Gənc müəllim, 1965, 27 noyabr.

17. Ş.Salmanov, Mikayıl Rəfili, Azərbaycan, 1965, N11, s.99-107.

18. Ş.Salmanov, Təmənnəsiz xidmət, Ədəbiyyat və incəsənət, 1965, 30 oktyabr.

19. Ş.Salmanov, Mikayıl Rəfili, Müasirlik mövqeyindən, B.,1982.

20. Ş.Salmanov, M.Rəfiliin yaradıcılığı, Sönmüş təbəssüm ölən bir ulduzdu, B.,1997.

20. Anar, Xoşbəxt adam, Azərbaycan, 1983, №(Sonralar bu məqalə "Fikrin karvanı" toplusunda və müəllifin "Dünya bir pəncərədir" kitabında da çap olunmuşdur).

22. Mikayıl Rəfili, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, ç.8, s. 139.

23. N.Qəhrəmanov, M.Rəfili Azərbaycan Renessansı haqqında, Azərbaycan EA Elmi xəbərləri, "Ədəbiyyat, incəsənət, dil" seriyası, 1984, N4

24. N. Qəhrəmanov, Görkəmli ədəbiyyatşunas, yorulmaz şəxsiyyət, Ədəbiyyat və incəsənət, 1984, 30 noyabr

25. N. Qəhrəmanov, M.Rəfili teatr və dramaturkiya haqqında, "Qobustan" 1985, N1.

25. R.Azadə, Görkəmli ədəbiyyatşunas, Ədəbiyyat və incəsənət, 1985. 1 may.

26. N. Qəhrəmanov, Elm və poeziya vurğunu, Kitablər aləmində, 1985, N3

27. N. Qəhrəmanov, Mikayıl Rəfili və Kürçüstan, Sovet Gürcüstanı, 1985, 17 sentyabr.

23. H.Abbasadə, İşiqli təfəkkür, Portret çizkiləri, Azərbaycan, 1985, N12.

29. Y.Qarayev, Tanqid portretləri, onuk "Meyar - şəxsiyyətdir" kitabında, B., Yazıçı, 1988.

30. N.Qəhrəmanov, Şair Mikayıl Rəfili və ya ".. bu gün sevməsələr də yarın sevrələr məni". Ulduz, 1989 N1.

31. K. Talıbzadə, Mikayıl Rəfili haqqında, onun "Tanqid və tənqidçilər* kitabında, B., Yazıçı, 1989.

32. M.Sadiqov "Qan yaddaşı", B., 1991, səh 164-170.
33. N.Ələkbərli/Qəhrəmanov/, *Bizdən qalan miras*, Novruz, 1991, 1 may.

M.RƏFİLİ VƏ ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA

(Rus dilində)

1. Али Назим, Мелкобуржуазная интеллигенция под маской проле тарской литературы, О теории и практике тюрского конструктивизма, "На литературном посту", 1930, N12.
2. Михаил Рафили (некролог), "БР", 1958, 27 апреля.
3. Михаил Рафили (некролог), "Литературная газета", 1958, 30 апреля.
4. Г.Бабаев, Монография о М.Ф.Ахундове, "БР", 1958, 12 июня.
5. Н.Мамедов и А.Сатиров, М.Ф.Ахундов, "Вопросы литературы", 1958, N10, с.283-237.
6. Дж.Джафаров, Михаил Гасан оглы Рафили, в кн. М.Рафили, Ахундов (из серии ЖЗЛ), М., 1959, с.5-6.
7. М.Нерсесян, Книга о великом сыне азербайджанского народа, "Коммунист"(Ереван), 1959, 11 декабря.
8. Мамед Ариф, Страницы прошлого. О раннем Рафили, Литературный Азербайджан, 1965, N16, сф. 119-122.
9. Михаил Рафили, Большая Советская Энциклопедия, 3 изд., т. 21, М.1975. с. 507.
10. Михаил Рафили, Краткая Литературная Энциклопедия, т.6.с.197
11. Михаил Рафили, С.Д.Милибанд, Библиографический словарь советских востоковедов, М., 1979, с.466-467.
12. Н.Кахраманов, То, что остается после нас, Литературный Азербайджан, 1988, N1.

MÜNDƏRİCAT

Vaqif Arzumanlı, Çoxdan gözlədiyimiz kitab.....	3
Borsunluda bahar.....	5
Prometey yolu.....	8
“Bir kiçik dərdim olmasaydı qəlbimdə”.....	16
Azərbaycan ədəbiyyatının tarixçisi kimi.....	26
Axundzadə irsinə məhəbbət hissi ilə.....	35
M.Rəfili tənqidi və ədəbi proses.....	45
Teatr və sənət vurğunu.....	52
Bədii tərcümə yollarında.....	57
Nazim hikmətlə görüşlər.....	63
“Bir də səninlə bu Qafqaz dağlarını aşıyıdığımız?”.....	68
Bizdən qalan miras.....	74
M.Rəfili əsərlərini bibliografyası.....	82

Nazif Ələkbərli
(Qəhrəmanlı Nazif Ələkbər oğlu). Mikayıl Rəfili,
Bakı, Qartal, 1998.

“Müstəqil qəzet”in kompüterlərində yığılmış və səhifələnmiş,

“AST Print Ko.” Firmasının Mətbəəsində çap edilmişdir

Nəşriyyatın direktoru: **Vaqif Arzumanlı**

Mətbəənin direktoru: **Telman Səfərov**

İB N

Çapa imzapanmış

Kağız formatı 60 x 84 1/16

kağızı

Uçot nəşr v. 5 Şərti çap vərəqi 6.

Tirajı 500

Sifariş N 7

Müqavilə qiyməti ilə

"Qartal" nəşriyyatı, Bakı, Lermontov küçəsi.